

ГРОМАДА

RECUEIL UKRAINIEN

Rédigé par

MICHEL DRAGOMANOW

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЬАДКОВАНА

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

№ 1.

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО ДО „ГРОМАДИ“

GENÈVE

H. GEORG. LIBRAIRE-EDITEUR

—
1878

ТОГО Ж АВТОРА

ПО ВОПРОСУ

о

МАЛОРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРѢ.

Вмѣсто предисловія. — Новое гоненіе на малорусскую литературу въ Россіи, его причины и ближайшія слѣдствія. Политическая и литературная сторона вопроса.

Противуукраинофильская литература 1872—1876 гг. — Злонамѣренныя, невѣдущіе и недогадливыя. — Малорусскій языкъ. — Одно русское общество, двѣ русскія народности, три русскія литературы въ Россіи. — Польское, нѣмецкое и мадыарское общество, малорусская народность, малорусская и бурсако-русская литература въ Австро-русскихъ земляхъ. — Вопросъ объ узкости круга и интересовъ, некультурности и новизнѣ малорусской литературы. — „Украинофильство“ во Франціи, Италіи и др. старокультурныхъ земляхъ. — Панславизмъ, панруссизмъ и панмалоруссизмъ. — Кадры малорусскаго возрожденія въ Галичинѣ. — Поверхностное и органическое единство, космополитическое и племенное.

Приложеніе: Гильфердингъ о малоруссахъ въ славянствѣ и сербохорваты и малорусской литературѣ.

WIEN. C. HELF. 1876. — 1 FR. 50 c.

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

МИХАЈЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА „ГРОМАДИ“

—
1878

101

ТРОМДА

КРАТКОЕ СЪВЕЩАНИЕ

ОБЪЯВЛЕНИЕ

ОБЪЯВЛЕНИЕ

ОБЪЯВЛЕНИЕ

ОБЪЯВЛЕНИЕ

ОБЪЯВЛЕНИЕ

1878

101

ПЕРЕДНЕЕ СЛОВО

ПЕРЕДНЕЕ СЛОВО

Государственный институт истории и географии
в Ленинграде. В 1925 году. Издание второе.
Составил профессор И. В. Яковлев.
Редактор В. В. Барановский.
Ленинград. Издательство Ленинградского университета.
1925 г.

1-2-11237

БИБЛИОТЕКА
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЛЕНИНГРАДСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ПЕЧАТНЯ «Громади» В ЖЕНЕВІ

ПЕРЯЩЕ СЛОВО

A-24237

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

I.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змаганьня наших простих льудей до волі і спілки на всій нашій Україні в козацькі часи XVIII ст. — Остатній поділ наших льудей і неволя в XVII ст. — Змаганьня наших льудей до волі і спілности в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змаганьня мужиків до волі і землі. — Змаганьня наших льудей до волі духовної в XVI—XVII ст. і понівська неволя в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст. (льуди божі і штунди). — Змаганьня наших льудей до волі і землі в Австрії. — Марність надії на царство і понівство. — Своја воля на своїй землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правда своја воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі запорожській. — Товариські і громадівські змаганьня і наука в Європі і Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змаганьнь.

„Громада“ видається для громад тієї країни в царствах Росії і Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть льуде, щчо звать себе *українцями, русинами, руськаками*, а иноді і просто *льудьми*, а од книжників зовуться малорусами, малороссіянами, рутенами і т. и. Льуде по цих громадах, хоч і роскидані по великій країні, а все таки стільки подібні одні до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих краї-

нах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших льудеј говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, шчо і на најдаљших кінцях її льуде памјатали добре про других земљаків своїх. І доси наші сельане-чорнороби јдуть на заробітки і на виселки најбільше в ті країни, по котрих з давна жили, або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земљаки, і мало вважајуть на те, як поділені ті країни між царствами та начальствами. Тільки між письменними льудьми і на нашій Україні заслабла чутка про громади наших льудеј, і більше вважајуться казенні межі і поділи її,—бо ті письменні льуде тепер мало мајуть спілки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені по чужим школам, дља служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, шчо треба перш усього нагадати тим письменним льудім про ті межі, в котрих живуть наші льуде, і в котрих лежить наша земља.

Українська земља — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котору здавна більше знајуть письменні льуде з усіх наших україн.

Отже мужики ці живуть в тій межі, котру читає наш сам собі може навести на карті по тим місцям, шчо перелічимо далі: Хај почне він на **Заході** сонцья трошки на Південь од Білостока в Городненській губ. в Російській Імперії і трошки на зхід сонцья од Сьедльцья в Царстві Польськім і веде межу через *Красностав, Јанів, Крешів* в тому Царстві, а далі в Цісарщині через *Јарослав* на Захід *Дубенка, Сьанока*, а звідти трохи не під самі *Старі Сандеч*, а од того через *Гори Бес-*

киди (Карпати) мало не до *Пряшова* (Eperies) в Угорщині, а од нього до *Ужгорода* (Ungvar), *Мукачів* (Munkacs), *Хуста* (Huszt), *Сегіма* (Sziget) до *Чорногори* в тім кутку, де зходятьсь казенні межі Галицька і Буковинська до Угорської, — а звідти до *Кірлібаби*, на межі Угорської, Буковинської і Седмигородської (Транссільванської).

Тут починається **Південна** межа нашої України: їде вона од *Кірлібаби* на *Чернівці* (Czernowitz), столицю Буковини і звідти недалеко знов входить в Російську Імперію, їдучи на південь од *Хотина* в Бессарабщині, далі через *Сороки* з добрим крьомом під *Більці* в Бессарабщині ж, а потім понад Дністром, подавшиє трохи на Захід аж до *Дністрового Лиману* і до моря, до Білгороду (Акерман), а звідти на Захід по над морем аж до *Дунайського Гірла* з довгою вузькою половою од Акерману в середину Бессарабщини, — а на захід од Акерману морем до *Перекопа*, а потім по *Арабатській косі* під *Хведосію* та *Керч*, далі через пролив на *Тамань*, а звідти через *Новоросійськ* по південній межі землі Козаків *Війська Кубанського* (Чорноморці) і далі мало не до великого коліна на р. *Кубані*.

Зхідня межа нашої України їде, закручується, то на Захід, то на Захід поуз *Новочеркаск* в землі козаків *Донських*, *Славяносербськ* в Катеринославщині, а далі на Захід по за *Богучари* і *Павловське* в Воронежській губернії.

Північна межа нашої України їде по за *Павловським*, через *Коротоян* в Курській губ. на середину між *Старим Осколом* і *Обоїаньку*, а звідти під *Корочу*, навкруг *Суджі*, вище *Новгорода Сіверського* та *Городи* в Черниговщині, до *Ложва* на Дніпрі в Могилевській губ., далі Дніпром до *гірла Припетського*, а далі мало не скрізь р. *При-*

пештьу до *Піиського* в Мінській губ. а там через Пружани в Городн. Губ. під Білосток.

Всього буде в цій межі землі більше 13.500 кв. миль. А наших льудеј в ній налічујуть в Россії 14.239.129, та в Австрії 3.032.000 (в Галиччині 2.312.000, в Буковині — 200.000, в Угоршчині — 520.000), всього більше 17.000.000. *)

По цим межам наші мужики мајуть *сусід* мужиків од Білостока до Бескидів — *ляхів*, або *польаків*, за Бескидами до Ужгорода — *словаків*, од Ужгорода до Хуста — *угрів*, од Хуста аж до гірла Дунајського — *молдаван*, (волохів, руминів) коло гірла — *болгарів*, тих, шчо в Болградських виселках живуть; — по морьу Чорному проти наших мужиків сидьать *татаре*, (в Добруджі) *болгаре*, *турки*, *греки*, *грузини*, *абхазці* і т. и.; — далі по сухій межі коло наших мужиків сидьать сусіди мужики татаре (в *Криму*), *черкеси* (за Кубаньню), а од Кубанського коліна по межі східній і північній аж під Новгород Сіверський — *москвини* (москалі, руські, великоруси), а далі *білоруси* (невірно — литвини, лицьвьяки).

Ніхто не може перечити, шчо така сила народу, коли б була на своїј волі ј в спільці, то зділа б шчо небудь зробити доброго дльа себе ј стати в пригоді дльа сусід. Тільки ж од давна усе те, шчо робилось на нащій землі ј навколо, вело не до того, шчоб міцнішче звести наші громади в

*) Про це все дивись: *Головацькою* — Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, IV. (Чтенія въ Моск. Общ. Истор. и Древностей, 1876, I, III, 671 — 747. съ Этногр. картою). *Михальчука*: Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины (Труды этногр. — стат. экспедиціи въ Югозап. Край П. П. Чубинскаго. т. VII, 453 — 512. съ картою). *Риттиха* — Этнограф. карта Европ. Россіи. *Риттиха* — Племенной составъ контингентовъ русской Арміи. *Суворина* — Русскій Календарь на 1877 г.

спілку, а щоб розбити ї ту спільність, яка ї була сама по собі ї поміж громадами ї поміж людьми в кожній громаді. Не час тепер розказувати багато, через що воно так було. Перша причина ї тут, звісно, була — місце, на котрому довелось жити нашим громадам: на великій дорозі, через котру перлись в Европу степовики — војаки з Азії і через котру до них добірались великі царства, сусідні з нашою Україною. Закарпатську нашу Україну (Країну, як звалась давно Мукачівщина) ще в X ст. захопила держава Угорська, в XIII ст. по стінах наших і на самому Подільську сіли татаре, а з XIV стол. Польща забрала Галиччину, Молдавщина Буковину, литовсько-білоруські князі по волі ї по неволі загорнули під себе все, що зосталось нашої землі, — і тоді наші люди вкупі з білорусами ї литвинами почали хоч увільнятись од татар і посунулись до самого Чорного моря. Але в XV-XVI ст. берег Чорного моря із тим, що було під Молдавщиною, захопила Турецька держава. Тоді ж таки Литовська держава дісталась під Польщу з усією нашою Україною, що була за князьями литовського роду. Панство, що вишло з своїх і чужих вояків, котрих мусили багато держати наші громади, за тим що їх з усіх боків чицльали, а далі ї велика доля пошвства ї частина міщанства, приладжуучись до чужого начальства, повертались у нас в людей зовсім чужих мужикам нашим, в поляків, а далі, коли подніпрянська Україна з $\frac{1}{2}$ XVII ст. перейшла по волі ї по неволі під Московське царство — в москвинів. А в Цісарщині, куди дістались в XVIII ст. частини нашої землі то од Польщі (Галиччина), то од Туреччини (Буковина), стали засідати на наші землі ще ї пани-німці. Міста ж наші за по-

мічъчу чужого начальства населились найбільше жидами, котрих чужі нашим громадам начальства то навмисне накликали до нас, як польське, то не пускали виходити з нашої землі, як московське. Так наші українці зістались майже тільки селяне і городяне-чорнороби, та трохи з малого купецтва і попівства,—а попівства, панства, начальства і купецтва на нашій Україні єсть і *московського* (найбільше на лівім боці Дніпра і в стінах), *польського* (найбільше од Дніпра до Бескид), *угорського* (за Бескидами), *молдавського* (в Бессарабщині і в Буковині), *жидівського* (скрізь), *німецького* (найбільше в Буковині). Всі ті, чужі нашим мужицьким громадам, льуде між собою, кожна порода, спільнішчі ніж де небудь, бо окрім того, шчо одно роблять, шче і однієї мови, віри і породи, а нашим мужикам чужої, нагнітали і нагнітають наші мужицькі громади шче більш, ніж по всіх других країнах нагнітає їх начальство, панство і купецтво.

Кільки разів за остатні триста років селяне наші вставали, шчооб зкинути з себе пануваньня чужих льудей і всьакиї раз показувалась сила і родинства і земляцтва між мужицькими громадами на нашій Україні, не вважаючи на те, шчо вони були не дуже то письменні і на те, шчо вони ніколи не були під одною державою. *В часи најдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змаганьня громад по всій нашій Україні стати в спільці проміж себе.* Найбільша сила, чутка про котру дішла до самих далеких мужицьких громад нашої України, була козацька *Січа Запорозська*, куди збіралося највільнішче мужицтво з усієї України, — осередок „*Вольностей вїська Запорозського*,” або вільної зе-

лі української. Так в 1/2 XVII ст. за приводом вибраного „січовим товариством старшим і меншим“ і всім повставшим проти польської неволі народом „за гетьмана війська Запорозького і всієї України малоросійської“ Богдана Хмельницького, — спільне повстання мужицьке а почасти і міщанське піднялось од Лубенщини до Надвірної під Бескидами. Війна між сусідніми царствами за нашу Україну, та безладдя між козацтвом поділили знов нашу Україну і положили пустельу між правим боком Дніпра і лівим, котру потім суд царства та панства Московського, Польського та Турецького звелів zostавити віковичною. Тільки ж наше мужицтво не послухало того суду і знов почало оселяти правобічну Україну подніпрянську під захистом знов појавившогося там козацтва за хвастівського цолковника Палія (1688-1704) Знову стали горнутися до того козацтва і сельане і міщане з усієї України обох боків Дніпра аж до Перемишля в Галиччині, — а також і деякі пани, котрі не хотіли зовсім ділитися од мужицтва і між котрими ми знаходимо перші в наших країнах примір пана *хлопмана*, написавшого перш польську книгу, а потім піманого в мужицькій одежі з листом, звавшим народ до повстання. (Данило Братковський, скараній судом в Луцку 1702 р.).

В часи найбільшої сили козацтва українського, — од Хмельниччини (1648 р.) до першого руйнування Січі за Мазепи (1709 р.) видно, як росло в наших льудей знаття про те, шчо вони осібна порода льудей, — не вважаючи на підданство якій державі, або і на саму віру, осібна од поляків (універсали, всельудні листи Хмельницького і др.), далі од москвинів (універсали Виговського і др.), од

тих і других (листи Петрика і січових товаришів), шчо вони всі мусьять бути вільними і стати всі вкупі і спільці (лист Б. Хмельницького, Петрика, січових товаришів*). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки їдуть, все слабійучи.

Вважливе діло: в ті ж часи, *колу найбільше було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, — тоді ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу і сусіднього мужицтва усякої породи і становилась і йому в пригоді, — або инакше кажучи: мала найбільше ваги інтер-національної.* В ті ж названі часи козацька Україна була і притулком дльа міщчанських і мужицьких втікачів польських, волошських, сербських, московських, а найбільш усього білоруських; од чутки про козацтво українське піднімалось мужицтво і польське, а білоруське так цілими повітами коза-чіло і *приставало до спільних громад (федерації) козацьких полків українських.*

Тільки через шчо б там не було, а сталося не так, як бажалось козацтву і мужицтву українському, — і коли сила держав польської і московської, за поміччю козацького панства, скасувала козацтво перше на правім боці Дніпра, (1711-1743), а потім і на лівім (Гетьманщину і городове козацтво — в 1765 р., Січу і Низове — раз в 1709, вдруге в 1775), мужицтво наше скрізь дісталось

*) Просимо читачів глянути в «Литотиси Самоила Величка» т. I 32—33, 75 (листи Б. Хмельницького) 80—89 (лист мов би то писаниї Богданом Хмельницьким в 1648 р., а на самім ділі пізніше складаньня, в котрому показується, шчо думали козаки в другій половині XVII ст.) т. II 224—226, (л. кош. Мартиновича) 343—345, (л. кош. Сірка), 394—396, (од того ж) а найбільше 467—472 (л. кош. Сірка), 539—543 (л. кош. Гусака), 557 (л. кош. Гр. Сагайдачного) III, 62. *Соловьєва Истор Россіи*, т. XIV, 182—193 (лист повстанського гетьмана Петрика) тамож 180 (л. кош. Гусака). Всі листи з 1648 р. до 1692.

в тязжку невольу, а земля наша розірвалась між сусідніми царствами і начальствами. Перед світом стали замість одного нашого народу в *Россії*— *Малороссія*, — то-б-то тільки Черниговщина і Полтавщина, — *Слободська Україна*, — то-б-то Харківщина і далі до Острогожська, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші льуде з польської сторони в XVI—XVII ст.—*Новоросія*,—колишні Вольности віська Запорожського,—котрі країни начальство ділило на *губернії*, як знало само, прилучувало наші громади до чужих, населяло між нашими громадами чужих, зганьало наші і т. д.; в *Польщі* теж саме робилось по *воїводствам*, — при чому більша частина наших країн залічувалась в *Малопольські* землі, а друга, північна — в *Литовські*! Скрізь по наших землях засіло чуже панство, а наші громади мужицькі одірвались одна од одної, і льуди по громадам теж одірвались один од одного.

Після всякого безладьдья і тязжкої війни пропала держава Польська, і більша частина нашої України, на правім боці Дніпра, дісталась під одно царство Московське, — тільки старі порьядки мало перемінились, хиба шчо до польського панства шче прибавилось московське. Друга, менша частина, Галиччина, дісталась під Цісаршчину, під котрою теж зісталось панство польське, та шче і та Галиччина, котра і під Польшчею була окремним воїводством *Руським*, тепер тіснїшче счеплена була з польським воїводством *Краковським*, а в Буковині, котру, як сказано було, здобула Цісаршчина од Турції, счеплено було наші громади з волошськими та над тими і другими було поставлено начальство німецьке.

Так пор'яд наша Україна була поневолена і поділена, а льуде і громади розірвані одні од одних, — і сама думка про волю і спілку їх придавлена в мужицьких громадах, а шче більше в письменних льудеј. І так сталосьа саме тоді, коли скрізь в Європі, а особливо на західній половині її, складались ті думки про льудське життья і про державні і громадські пор'ядки, котрими тепер заправляютьсьа всі освічені льуде, — так сталосьа в XVIII ст. Саме в XIX ст. письменним льудім на нашій Україні довелось, вже по старим книгам та по увазі до неписьменних льудеј, добиватись до того, хто вони, чим вони були і чим мусьять бути.

Як тільки втихомирились наші країни після страшеної війни і безладьдья, серед которого одігнано Туреччину од Чорного моря і Дністра, і пропала Польська держава, і як тільки знову почала рости в наших сторонах без перериву наука, хоч і по чужих школах, так і почала рости поміж письменними українцями думка про наші громади, про волю їх і про єність їх на всій нашій Україні. Початок зроблено на подніпр'янській Україні, де більше задержалось колишнього козацького духу.

З кінця XVIII ст. починають показуватись зводи історії козацької України хоч і писані не нашою мовою. *) Зараз за тим починаютьсьа проби

*) Нашою мовою писані літописі козацькі з XVII і початку XVIII ст. (*Самовидця, Грабянка, Велички* і др.), дякуючи пор'ядкам, котрі перетягли письменство з нашої України в Петербург і Москву, зоставались ненапечатаними аж до 40—50-х років XIX ст. Через те ж мало стали відомі в нас і письменна латинські, польські, французькі і т. н. про козацтво XVII ст. В кінці XVIII ст. појавились перші печатні зводи козацької історії французькі і німецькі: Шерера — *Annales de la Petite Russie ou Histoire des Cosaques de l'Ukraine*. 1788. Енгельс — *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken*. 1796. Наші: *Краткая летопись Малая*

письменних льудеј наших писати чистоју мужицькоју мовоју жартовливі і жалостні книги про сельан наших. *) Далі більше прибавилось уваги до козацької історії, а за тим і до мужицьких споминів про неї, пісень і т. д., а далі і до усяких пісень і казок мужицьких. **) Вже з тих чисел, які ми навмисне поставили в примітках, можна бачити, як то важко було розростись ті думці письменних льудеј про козацтво і мужицтво наше і в XIX ст. в крѣпацькій, чиновницькій і централизованій Россіі. А тим часом і в самому мужицтві ворушилась думка помститись за крѣпацтво і невольбу, вирватись хоч на час з неї, — і показувались немов забутки старого козацтва, немов початки нового, романтичне гайдамацтво *Гаркуші* на лівім

Россіи съ 1506 по 1776 г. изд. Рубаномъ. СПб. 1777. *Лѣтописецъ Малой Россіи*, изд. Туманскимъ. СПб. 1793. Сюди ж треба поставити і «*Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ Уніи*» Никол. Бантыша — Каменскаго, — написане по волі Катерини II ще в 1795 р., але напечатане тільки в 1805.

*) Котляревського «Енеїда» почата в 1798 р., перші три пісні напечатані тільки в 1809 р. в Петербурзі, скінчена в 1825 р. а вѣла напечатана в Харкові тільки в 1842 р. «Нагалка Полтавка» і «Москаль Чарівник» написані в 1819 р. дѣла «вольного театру» в Полтаві, напечатані в 1837 р.; — писанья Гоголя-батька, Квітки, Гулака-Артемовського і др. полтавців і харківців 10-х і 20-х рр. XIX ст. Тоді ж і перша граммати́ка чисто-мужицької мови української Павловського 1818.

*) «Исторія Малой Россіи» Дм. Бантыша-Каменскаго СПб. 1822 (тричі видана до 1842 р.). «Исторія Малороссіи» Н. Маркевича. СПб. 1842-43. «Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсень кн. Цертелева СПб. 1819., «Малороссійскія пѣсни» Максимовича М. 1827. «Украинскія пѣсни» 1834. «Запорожская Старина» Изм. Срезневскаго 1833-38, — по більшій часті фальшиві, зроблені по Рубану і по «Исторіи Русовъ», та колись дуже читались «Малорусскія и Червоно-русскія думы и пѣсни» Пл. Лукашевича. СПб. 1836. «Наськы Украиньскы Казкы Запорожця Йська Материнкы» М. 1833 і т. д.

боці Дніпра, і *Кармелюка* на правім, котре пускало об собі нові пісні і казки. *) А по всій Україні то там, то сьам піднімались маленькі бунти крест'янські, та втікачі в степи, та виселки иноді і великими купами на *слободи* в степи, на котрих жили колись заповорожці. Коли далі деяки письменні українці стали більше приглядатись до старої козащини і до теперішнього стану мужицтва, то вже і українські писаньня їх стали показувати початок думки, щоб вернути козацьку волю на Україні. **) Далі роздумавшись, українські вчені льуде забажали ясно волі усього льуду нашого од крпацтва, письменства дльа нього, спільности усїєї землі і своєї волі (автономії) дльа неї чи то в Россії, чи то в спільній і вільній Слав'янщині. Такі думки вже дуже пробивались в „Исторіи Русовъ или Малой Росіи,“ буцім то писаній Георгієм Коніським, архієписк. Білоруським, котра почала дуже пильно переписуватись українським панством в 20-ті роки, а напечатана була тільки в 1846р. ***) Зовсім явно думки такі вилились та шче і нашою мужицькою мовою в писаньнях Шевченка з 1840 по 1847 р. То були бажаньня хоч невеличкого *київського кружка* приятелів Костомарова і Шевченка „Кирило-Мехводієвське братство,“ про котре знайдете розмову в дальшій нашій книжці, і котре

*) (Пісня *Кармелюкова*):

Од багатого візьму ја, а бідному дају,
І так гроші поділивши, сам грїха на мају.

**) Јереміі Галки (Костомарова) «Пареяслівська Ніч» і «Сава Чалий,» трагедія з кінця 30-х років, і А. Могили (проф. Метлінський) «Думки та співи» і т. п.

***) В тіж часи, як певно писалась та «Исторія Русовъ,» козацька історія підбивала і вільний дух по всій Россії, як це видно на Рильєєва — «Исновѣдь Наливайка» і «Войнаровскій.»

було скарано царем Миколаєм в 1847 р.

Подібно ж і на правім боці Дніпра серед спольаченної шляхти почала звертатись увага до своєї країни, рости споминати про козацтво і гайдамацтво, увага до мужицтва.*) Тільки тут було менше прихильности до козацтва і менше уваги до мужицтва, і думка не про своєю волю України, а про прилученьня її до поновленої Польщі. Тільки і тут серед партії „демократів“ були думки про увільнення мужиків од крѣпацтва серед повстаньня дѣля того поновлїньня Польщі.

Тим часом мужицтво наше показувало, шчо йому дуже не терпиться в крѣпацтві, а найбільше по правім боці Дніпра, по старій козацько-гайдамацькій полосі коло Дніпра і скрізь під панством польським. До того ж сюди мусили зайти чутки і про повстаньня „хлопське“ в Галиччині, котре підняли в 1846 р. на цей раз більше польські, ніж наші, мужики і од котрого багато панів втікало і в Росію. Само начальство росієське здумало вдержати панське здиство хоч на правобічній Україні і зробило „Інвентарні правила“ 1847 про землю і роботу крѣпаків. Правила ці не вдовольнили крѣпаків, котрі в піснях своїх жалілись, шчо „чиновники полигались з панами.“ В часи ж севастопольської війни 1855 р. мужики в Київщині піднялись цілими селами, шчоб іти „в козаки, на вільні степи,“ де буцім то всім „царь обіцяв волю і землю.“ Знайшовсь один з польських студентів демократів, (Розенталь) котрій пішов до мужиків розказувати їм, шчо вони те не од царя, а од спільного повстаньня з поляками, получать, — і, звісно,

*) Українська школа польських поетів (Мальчевський, Зальєський, Гошчинський і др.).

Гайдамаки

пропав в Сибіру. Після війни скрізь по Україні кренаки стали ждати волі то од царя руського, то од Наполеона, а потім коли виїшла звісна воля без землі 19 фебр. 1861 р., то вони скрізь стали ждати „нової волі“ і „слухного часу“, коли вся земля буде поділена між людьми рівно, так шчо сам царь мусив казати в Полтавщині виборним з мужиків, шчо „нової волі“ він не дасть. Були і такі, шчо казали, шчо приїде якийсь Гарабурда (Гарібальді) і дасть нову волю.

Це все, шчо робилось в самому мужицтву українському з 50-х років, отдавалось і на тих письменних українцях, котрі, почавши од козаколюбства ранішчих часів, стали пильнішче приглядатись до мужицтва, а найбільше, коли між ними став сам мужик зроду, Шевченко, котрого в 1857 р. повернуто з невільної служби в Азії. Письменні українці, по більшій часті ті, шчо були в товаристві Кирило-Мехводієвському, і найбільшчі до них, стали більше виступати з своїми думками в печаті, в окремих книгах (Куліша, Марка Вовчка, Костомарова, Шевченка і др.), а далі в місячному виданьнью „Основа“ 1861—62. Коли ж після 1863 р. стало важко говорити українцям в Росії, то вони стали писати по галицьким часописам, напр. в „Меті“ 1863—64 рр. і в „Правді“ 1867—75.

Перше прихильники українського льуду і країни виступали смирно, бажаючи не багато: волі печатати книги рідної мовою і вчити неї по низчих школах, волі особи в державі російській, полекшанья бідноти мужицької, повертанья панства і понівства на Україні до породи української, до згоди з мужицтвом. (Дивись Шевченка „Посланіє до земляків“, статті Куліша і Косто-

марова в „Основи“ і „Дні“). Навіть Шевченко, котриј в думках своїх та піснях јшов дальше (напр. Заповіт: поховајте, та вставајте, — кајдани ломіте! і т. д.), коли писав простоју мовоју (прозоју), то радиј був вдовольнитись і тим малим, котрого він бажав в „Посланіі.“ Тільки дальшиј зріет вільних думок (демократіі і соціалізму) в Европі і в Росіі в 60-ті роки, примір польаків, котрі змагались повставати (1860—63 рр.), увага на бажаньня самого мужицтва нашого, а до того бајдужість українського панства і навіть ворогуваньня доброї долі панства і попівства, (најбільше вишчого) — до всіх тих бажаньня українських, ворогуваньня проти них доброї долі панства, попівства і чиновництва в Московщині, заборона начальством печатати книги українські, (наукові і церковні) і бајдужість до того навіть вільнолюбивих московських льудеј, — це все показало де кому з українців марність надіі на все те, шчо панује на Україні і по всеі Росіі.

Шче з 50-х років почали вироблятись серед молодих з письменних льудеј на Україні ті думки, котрі вороги јіх з польаків назвали „хлопоманіјеју“, а з жидів і москвинів — „українським сепаратізмом“, — то-б-то думки про те, шчоб підняти чорноробів, вигнати усьаке панство і начальство з України і поставити на ніі вільну козацько-мужицьку державу, або повернути хоч таку своју волю, јаку мала Україна в московському царстві за часи гетьманів. Безперечно, шчо такі думки ворунились по гарьачим головам. Тільки таких льудеј було шче мало, і вони мало шчо робили не то, шчоб доводити ті думки до діла, але і шчоб більше привернути льудеј до них. Та до того по підбитим українам (провінціям) усьа-

ким освіченим льудім важче було так навчитись і зібратись до купи, як навіть це можна було і в столицях Россіі. Через це „хлопоманські“ і своєвільні думки на Україні в 50-60-х рр. мало в кого стали досить ясними і дужими, а потім на кілька часу і зовсім були притихли.

До того ж і праця невеличкої купки українських „хлопоманів“ по неволі мусила розбиватись на усі боки од наукового досліджуваньня старовини і мови народньої до праці серед мужицтва. А тут шче і польське повстаньня случилось як раз тоді, коли тільки шчо українські „хлопомани“ і прихильники „своєї волі“ стали складатись в упорядковані купки і громадки і вияснвати собі свої думки і приводи, чого і як добиватись. Українці бачили, шчо начальство московське і помосковлене панство і пошівство наклада руку і на самі смиРНі праці українські, як напр. на книги і школи; — а тоді ж таки панство польське на правім боці Дніпра прьамувало до того, шчо б як більше забрати в свої руки наше мужицтво і повернути старе Польське королевство, — і самі највільнодумніші польські демократи, навіть ті, шчо згожувались з тим, шчо Україна не в усьому подібна до Польщі і мусить мати якусь то своју волю, все таки змагались прилучити її до Польщі, з чого не могло б бути нічого, окрім пануваньня поляків над українцями, а далі і панства над мужиками. Мужицтво українське в часи повстаньня польського 1863 р. само повстало проти поляків, шчо б „завоювати собі землю“, як колись козаки, — і тим примусило і начальство царське дати йому більше землі, ніж її дано було скрізь по царській волі 1861 р. На правобічній Україні, в губерніях Київській, Подольській, Волинській, як

і в інших, де було польське панство, — почались перегляданьня „установчих грамот,“ шчо були зроблені од 1861 до 1863 рр. російск. начальством і панством (по більшій часті польським) з 1864 р. по 1869 р. В тих трьох губерніях наші крестьяне здобули через те на 20⁰/о більше поля, ніж вони було дістали до польського повстаньня. *) Це все не зосталось без сили над прихильниками української волі, — і тим більше, шчо вони, як „хлопомани“ більше давали ваги поліпшеньню господарства мужицького, ніж яким небудь державним порядкам. До того ж тоді скрізь в Європі ходили думки, навіть між соціалістами, шчо поліпшатись господарство мужицьке може і без вільного державного строю, за поміччю царства, — а до того в Росії була дуже міцна думка, шчо прихильник мужиків мусить мало не в усьому йти з мужиками. А мужики українські стали за царя, від которого сподівались землі, проти поляків. От через це все думки і праця українських вільнодумців і „хлопоманів“ роздвоїлась: не лишаючи незадовольства проти начальства московського за його нагніт на українську волю і породу (національність), хлопомани раді були, шчо теж начальство сповня хоч частину їхнього бажаньня про справи господарські (економічні) і дає нашому мужицтву хоч в одній країні трохи більше землі.

Таке роздвієство шче додало причини, через шчо українське „народовство“ в 60-ті роки не виступило перед своїм льюдоміпередусім світом з прямими думками про те, шчо *сам народ український му-*

*) Дивись «Труды этнограф.-статист. экспедиции въ западнорусскій край.» Матерьялы собраныя П. П. Чубинскимъ. т. VII. 515.

сити впорядкувати свою долю, як йому потрібно, скинувши з себе усяке панство і державство.

По троху дішло і до того. Ще з 1866 р. начальство царське зпинилось навіть і з тими невеличкими ділами, котрі воно почало робити ддя мужиків, напр. з школами, з переміною податків, — і почало јавно јти назад і більше держати руку панства навіть і на правім боці Дніпра. До того ј тут вијавилось в 70-ті роки, шчо ј наданьня нашим мужикам трохи більше землі не ратује јих од бідности ј од того, шчоб вони не мусили за-продуватись в најми, або кидати свою батьківщину ј шукати собі виселків, де вони знаходять ту ж саму невольу, шчо од неї думали втекти. Тим часом за 10-15 років після волі 19 Февр. 1861 р. всіло нарости нове панство — багатирське, иноді з самих мужиків і козаків, з сільської старшини, котре поприставало до ранішого панства — дворянського ј купецтва, тако ж почало нагнічувати мужицтво ј вбільшило число чужих јому людеј на Україні. Між бідним мужицтвом знову почала ходити думка про те, шчо мусить таки наступити новіј переділ землі, вже од нового, коли не од теперішнього царя. Так знову мужицьке життя поставило ј перед письменними українцями думку про те, — як вијти мужицтву нашому з тієїј новој неволі, в котру воно дісталось, шче не зовсім вирвавшись з старој панської ј зовсім не вирвавшись з чиновницької (царської).

Західня Европа ј Америка, — де тим часом в кінець розбились надії прихільників чорноробства на поміч од Бонапартів, на поміч од держави в Пруссіји (Staatshülfe), в котрих можна було бачити, јак по самим вільним державам (Англіја, Швейцаріја, також С. Америк. Спільні Держави) мужицтву жи-

веться далеко не красно, — навчали, що *мужицтву ніхто не pomoже, окрім його самого*. В Україні, в котрій все, що вище мужика, двічі, коли не тричі, чуже йому, це ще більше мусило бути правдою, ніж де небудь. На решті начальство царське ще раз наложило руку навіть на самі смиРНі початки праці над тим, щоб перенести в мужицтво науку і звести панство з мужицтвом хоч однаковою мовою: — воно заборонило в 1876 р. в кінець печатати українські книги на Україні, а з них наукові книги і де небудь в Росії, — при чому знову показалаь або бајдужість до цього нечуваного в Європі діла, або і явне ворогуваньня проти українства з боку московського і помосковленого панства, навіть з самих вільнодумців. Та бајдужість і те ворогуваньня тільки осмілили царське начальство робити, що здум над Україною.

Так в тій частині нашої України, що під Москвою, зростала в XIX ст. знов думка про спільність і волю своєї України серед невеличких громад і письменних льудей, а серед громад мужицьких так виростала своја думка про землю і волю; — так показувалась де далі марність надій і тих і других на всяке панство і начальство світське. Подібне ж вијаснилось останніми часами і що до панства понівського. Тільки тут, може, ще більше видно, як мужицтво наше *само по собі*, саме через те, що воно бачило навкруги себе і од чого терпіло, було похнуто до того ж, до чого мусили б діяти письменні льуде наукою: — почало скидати понівські пута з розуму свого.

Та вся колотнеча, яка робилась на нашій Україні сотні років, не давала на ній без перестанку рости науці, а особливо науці про природу. З то-

го ж часу, як наша Україна дісталась під державу царів московських, наука в нас дісталась в конечну неволю царського і пошівського догляду (цензури), котриї пропускав з всесвітньої науки до нас тільки те, шчо хотів. Далеке і чуже начальство не дбало зовсім про наші школи, навіть і про такі, які йому було завгодно заводити в своєму царству дльа самих панів і пошів. До того ж прохід науки до наших льудеї спиньавсь через те, шчо по школам нашим стали вчити чужої мової, і навіть коли вже панство і пошівство наше так-сьак виправилось з тієї мової і помосковилось, — то до мужицьких громад вже зовсім не могла діти і крихта панської науки, котру розказувано чужої мової. Так наша Україна довго мусила годуватись маїже самої церковної, грецько-слав'янської наукою, а нашому мужицтву після XVIII ст. zostались самі хіба послідки і луна тієї науки. Тільки ж розум наших льудеї і в старовину пробував виїти з тієї межі, яку передним провело грецько-слав'янське пошівство, і в тії межі звернув увагу більш на те, шчо було найпожиточне дльа громад льудських, ніж на обрядові вигадки і забобони. Шчо тому було за причина, — чи природня сила розуму наших льудеї, чи те, шчо вони здавна мусили знатись з льудьми усякої віри (напр., коли не їти в дуже далеку старовину: з греками, з італ'янцями по Чорному морю в XIV-XV ст., з льахами, з німцями, з усякими льутерами, кальвинами, соцініанами і т. и., котрими кишіло русько-польське королевство в XVI-XVII ст., до котрих приставали і пани і міщчачане,) тільки ж шче в XVI-XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли небудь, до тих думок, які помогли в Європі перемінити панські

церковні порьядки на громадські, а далі ї увільнити розум громадськії од путів попівської науки. Думка про таку переміну починалась у нас серед простішчих льудеї саме тоді, коли вишче панство наше, світське ї церковне, почало повертатись в чужу породу, польську, а далі ї у віру латинського обр'яду, і коли та віра, котра так-сьак, а стала віроїу наших льудеї, де далі зоставалась тільки віроїу простих льудеї. *Вп'ять таки наша Україна була најближча до тих думок, котрі довели всю Европу до зміни церковної (реформації) як раз тоді, коли наші прості льуде најбільше повставали за своїу волю, а наша порода була најближче до спільности всіх своїїх громад.*

В XVI ст. прості льуде по містам нашим закладали *братства* церковні, в котрих багаті ї бідні були рівні, в котрих усі братчики мусили вибирати ї судити попів, ї архиїереї мусив слухатись братства, бо братчики брали собі право докорьвати ї архиїереїа, коли тої робив шчо непотрібне ї „противитись їому, як ворогові правди“. Братчики на сходах, скінчивши розмови про справи своїї, сами читали книги духовні ї розмовляли між собою, печатали книги церковні ї світські, держали школи. Братчики думали, шчо гроші ї маїетки церковні — добро бідних льудеї, вдов, сиріт, давали з братського скарбу поміч бідним ї нужденним без лихви, помагали бідним хлопцям вчитись науки. Братчики хотіли сами судитись про між себе, не виносьючи справи за поріг ї т. д. *) Попівському панству, архиїереїам не подобались такі змаганьня простих льудеї, „хлопів, кожемьак, сіділь-

*) Дивись устав Львівського братства, зложеннїї мінчанами 1586 р. в «Памятникахъ Кіевской Коммісії для разбора древнихъ актовъ» т. III, 24 далі 37—45.

ників“ і т. и., — і вони пристали під руку архиєреја римського, сотворивши на Брестському соборі (1595) *унію*, котру стало підперати польське панство і королевство. Це було одною з причин, через шчо наша зміна церковна не пішла до кінця, як західня реформація. Братчики пристали до тих архиєреїв, котрі zostались з грецьким „*благочестієм*“ (православієм). За поміччю міщан, козаків і селян вдержалась на Україні церква грецько-славянська, а потім мусила пристати вкупі з Гетьманщиною під церковне начальство московське. Тільки ж і в прихильниках грецького „*благочестія*“ на Україні в XVI-XVII ст., а найбільше тоді, коли до братства простих льудей шче мало приставало архиєреїв, було багато братского духу, духу *громадських* церков, якими робились в Європі церкви „*протестанські*“. В тих писаньнях, які писались в XVI ст. проти *унії* архиєреєської, наші льуде, навіть з пошів, — проклинали панство церковне, „*владики, архимандритів, ігуменів, всіх свьашченників, котрі на свьатих місьцах лежучи, гроші збірають, слуги умножають, жони украшають, пријателі обагачують, корити зіждуть, роскош своју поганськују ісполняють,*“ — і казали шчо „*хлопи, кожемьаки сідельники, шевці, — простиї христіјане, світські — то і єсть само тілє церковне, котре маје волость скверноначальника понавирвати, осудити і прокльаєти,*“ шчо наука, мов-би то попи, вищі світських льудей і шчо світські мусьять тільки слухатись їх в усьому, — це наука не Христова, а рабинська. Навіть манах українець писав тоді: „*не попи спасуть нас, або владыки, або митрополити, а тајінство віри православної та заповіді, — оте спасе нас,*“ — і добавляв, — пишучи „*народу руському, літовському і льадському в*

розділених сектах і вірах розмаїтих.“ — шчо тепер „свѣшчєнники всї черевом, а не духом офїрують“ — і шчо „на панїв нічого надїятись, шчо простї льудє самї мусьять вичистити церкву од скверноти.“ *) Знаходились в XVI ст. попи, котрі „дльа лїншого вїрозумїньнѣа христїанського льуду посполїтого“ перекладали Евангелїє „з ѣзика балгарського на мову руську“ та шче ї так, шчоб воно годилось дльа льудєї і грецького ї латинського обрѣадку.“ **) А козаки за Хмельницького казали польському ксьондзовї своєїю терпкоїю мовоїю, — шчо ї „вашї ксьонзи ї нашї попи однаковї такї сини.“ ***)

Дїло не дїїшло до того, шчоб у нас заложились цїлком громадські церкви, ѣак там, де подїбнїї же рух серед громад мїщчанських довїв до кальвінства, їндепенденства і т. и. Тїлько ж все таки братства ї увесь рух церковнїї XVI-XVII ст. проїшов не дурно. З самих попїв наших повиходили льудє, котрі ї в Московщинї навчали льудєї тому, шчо в XVII ст. навчали дальшї парослї протестанства (армїнїанє, латїтундарїї, деїєти), тому, шчо не самї тїльки грецькї христїанє — христїанє, шчо ї у нехриста можна навчитись доброму, шчо спасїньнѣа не в обрѣадах і т. и. (Прокопович, Бужїнський і т. и.) Тїльки таких льудєї стала тратити в XVIII ст. наша Україна, — дльа столичнїї Московщини, а там вони переробльувались з вїльнїх льудєї на царсько церковнїх чиновникїв. Дальшїї зрїст та кїх думок серед льудєї духовнїї школи в нас спїнивьсь,

*) Чєтьрє сочинєнїя афонскаго монаха Іоанна изъ Вишнї. Акты Южн. и Зап. Россїи. II, 205 і далї. Апокрїзїсь албо отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейскомъ, черезъ Христофора Филїета 1587.

**) Див. II, Житєцкого. О пересопницкїй рукописи. Труды III археол. сѣѣзда 221.

***) Пам. Кїевск. Комм I, III, 325.

найдільше через церковну централізацію і цензуру. *) Само попівство наше під царською рукою зовсім перестало бути вибірним, стало казенним, а далі і зовсім чужим, особливо архиєрејство.

А по громадам мужицьким все таки ворушились думки, котрі було проскочили в гору в братствах, та шче і своїм робом посувались далі: в піснях і казках своїх мужики розказували про Христа-бога бідних, сміјались над понами і архиєрејами, иноді і над свьатими, „шчо молебні лубльять,“ і над усіма порьядками церковними, котрі тільки деруть з мужика: „боженьки, боженьки! а над ким ви будете богувати, як нас не буде!**)“

По троху попівство наше і церкви стали дльа наших простих громад маже такими ж самими, јакими були колись, в перші часи *уніји*: панськими і чужими, — тільки шчо не латинськими! От тоді то серед нашого мужицтва показались луде, вже зовсім *протестанти*, котрі де далі стали складатись в „братства.“ „Штунди“ — так і звуть себе — „братство руське“. Тут не обіјшлоь без чужої науки: німців і московських лудеј. Тільки ж чужа наука сама по собі багато не вдіје, коли самі луде не готові приньати јїі. Та і з усіх чужих вір наші луде слухајуть — німецьких мепонітів, анабаптїстів і московських не старообрядців, а „лудеј божих“ (шалопутів, хлїстів; ці теж не без німецького початку в XVIII ст. завелись в Московщині) — і „луди ж божі,“ хоч верзуть усьакі нісенітницї, та все таки держутьсья того: шчо в

*) Шче в 1820 в Чернигові вијшла книга «Богомыслие,» в котріј побачили «лютерскія противности.» Царь Петро заборонив печатати всьакі книги духовні без доглядуд вишчого начальства церковного.

**) Дивись приміри у нас в Малор, Нар. Преданія и Разкази. К. 1876; у Чубинского, Труды, т. I.

кожному чоловікові божа сила єсть, шчо він сам по собі розуміти віру може без попа, та шчо всі льуде мусьять в братстві жити. У штундів так і зовсім уся віра на христове братство сходиться. А в усіх тих сектантів, які тепер показуютьсьа серед українського мужицтва, — порьядки духовних громад зовсім такі, які хотіли завести братчики XVI ст.

Цікаве діло, — шчо ці нові братства заводьтьсьа у нас вже зовсім самими „хлопами, кожембаками, сідельниками“, — шчо ніхто з письменних льудей на Україні навіть не вмів дізнатись добре про ті братства. Вони самі собі ростуть і письменству навчаютьсьа, і коли тепер не заводьть шкіл і печатень, то тільки через те, шчо це тепер трудніше в Росії XIX ст., ніж в Польщі XVI ст.; сами перетолковують між собою біблію „з язика болгарського на просту мову — руську“, на просту українську, — і коли не пишуть тих перекладів, то через те, шчо шче ї не чули, шчо єсть льуде, котрі пишуть не панською руською мовою, — українською.

В усьакім разі ї тут, в справах духовних, як і в справах господарських, *наше мужицтво тепер приходить на те, на чому стоїало в козацькі часи XVI—XVII ст.* До того ж підходьть з різних боків (національного, політичного і соціального) і купки письменних українців, котрі не забули того, шчо вони українці, і хотьть *ухопити кінець нитки, шчо ввірвалась в нашії історії в XVIII ст.* Чи вмітуть наші письменні льуде вхопитись за краї тієї нитки, котрії тьагнетьсьа сам по собі в нашому мужицтву, чи вмітуть привязати до нього і те, шчо виплела за XVIII—XIX ст. думка льудей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті

ї на самоті виплетену нитку — иноді більше бажань-
нѣа, ніж ясної думки — нашого мужицтва, з ве-
ликою сіткою наукових і громадських думок евро-
пейських льудей, — *ось в чому тепер все діло для*
теперішніх письменних льудей на нашій Україні!

Ось де для них: *чи жити, чи помірати?!*

До того ж краю дішли письменні льуде і му-
жицтво і в тих наших країнах, шчо під Цісар-
шчиною, — хоч там і була трохи одмінна доля
письменних льудей в XIX ст., ніж в Россії. Там
під пануваньням начальства неслав'янської поро-
ди і віри не греко—руської, важко було зовсім
перемінити в наших школах і церквах старі по-
рядки XVII ст., як це зроблено у нас під моско-
вським начальством. Там руські церкви і школи
вдержали більшу частину попівства од поверта-
ннѣа в зовсім одмінну од мужицтва породу. В
Галиччині найменше порвалась нитка, котра при-
в'язує письменство льудей XIX ст. з старим цер-
ковноруським XVII ст., тільки уніятським. Це,
звісно, мало свою користь і для мужицтва, бо
все таки вдержувало наших письменних льудей
коло свого краю, — і народу. Тільки ж через те,
шчо письменні льуде руські в Галиччині були
тільки попи, то і письменство руське було тільки по-
півське, з його мало було користи для живих
потреб громадських. Шче з того часу, як в Га-
личчині, за поміччю польського начальства, вз'яла
верх уніја, братські порядки в церквах вкорочено,
— і попи де далі зклались в осібне панство, звісно,
менше, ніж польське, а все таки вище од мужиц-
тва. Під Цісаршчиною попівство руське поверну-
лось там в чиновництво, то цісарське, то польське,
— котре дума про свою користь та службу стар-
шому начальству, а не про громади, — тим більше,

щчо настанова попа на парохвію там залежить од пана-дідича.

Тільки років з сорок назад і серед галицького поповіства стали показуватись льуде, котрі наукоју і приміром других крајів славјанських стали доходити до думки, щчоб хоч щчо небудь робити на користь свого мужицтва, хоч давати йому більше зрозумілу церковну науку, на його живій мові. Розумнішчиј між ними був *Маркіян Шашкевич*, видавшиј книжку *Дністрова Русалка* (1837) з пісньами мужицькими і почавшиј перекладати Біблію на галицьку мову. Шашкевича і його товаришів між инчим підбили до таких праць книги з нашої України (Котляревського, пісні Максимовича). Мусили також зробити своје і проби польської української школи письменської, а найбільше *збори пісень Вацлава з Олеська і Жегсти Паулі*. За українськими книгами в Галиччину стали заходити з Росії і козацькі думки. Тут сталось польське повстаньня проти Цісаря в 1848 р.,— і мужики галицькі показали себе також само, як і подніпръанські в 1863 р. Цісарське начальство здумало вжитись з того початку між письменними русинами галицькими уваги до того, щчо вони не польаки, а русини, і з ненависти мужицтва галицького до панства польського, — і згодилось на те, щчоб русини впорядкувались, як осібна політична партія, осібна, признана державоју порода льудеј, рівна по праву зо всіма другими. Русини попи і мужики звернули надіју на начальство цісарське, щчо воно їх зовсім увільнить од польських панів, а мужики зклались на понів, щчо ті здобудуть їм од цісаря волю од панщини, поле, ліси і пасовиська. Тільки і тут всі ті надії стали марними. Окрім позбави од крпацької пан-

щини та маленьких клаптиків землі за чималі податки, мужики наші в Галиччині не дістали нічого і тепер, де далі, збіднѹютьсьа все більше і тратять і ті клаптики землі, шчо були в них, і хати, запродајучи їх жидам, шчоб виплатити усьаке здирство. Та і усьа Галиччина все таки застајетьсьа під польським начальством, котре перешкоджа русинам в усьому і навіть заводити свої школи і т. и. Бачучи таке, дејакі з письменних русинів стали покладати надіју вже на царя московського.*) Та і само мужицтво в Галиччині, як де, то сподівајетьсьа, шчо від того ж царя, як *руського*, здобуде собі земљу і вољу од великих податків і всьакого здирства. Тільки з цими надіями живуть галичане вже більше десяти років,— а все з них нічого не виходить, і дльа того, хто зна порядки в Россіі, јасно, шчо і нічого не буде: і в Россіі сельане ждуть того ж од царя, ждуть, шчо він не тільки, „подарувавши паншчину, подарује і податки,“ а шче позволить панів в кајдани заковувати, посилати в ліс стосів рубати і т. и.**)

Вже і в Галиччині појавились льуде, і між письменними льудьми, (котрі вже тепер јесть там і окрім попів, і між самим мужицтвом), котрі розуміють, шчо марно надіјатись і на цісарське начальство і на московське і на своїх попів, а покладають надіју на самих себе та на самі мужицькі громади. А бачучи на нашій Україні льудеј однаковојі породи, шчо одно терплять і до одно-

*) Про це все більше розказано в нашому передньому слові про галицьке письменство до книги «Повісті Федьковича.» К. 1875.

**) Дивись подільську пісьню, перероблену з галицької, записану од лірника, в Зап. Югозапади Отд, Руск. Географич. Общ. I, II, стр. 54—55.

го їдуть, вони ради пристати до спільної праці з російськими українцями.

Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші льуде дістались під руку панів угорських. Сюди, за гори, майже не доходила чутка про наших козаків і про те, як в наших місцях мужицтво пробувало само орудувати долею своєю. Та в часи нашого козацтва льудей наших за горами шче було не багато; землі було ввольу; пани угорські теж шче не розплодились та ї часто за одно з мужиками терпіли од турок, втікали од них, воювались з ними. Коли ж панство угорське міцнішче ї густішче засіло на нашій закарпатській Країні, в XVIII ст., то вже тоді козацтво наше було далеко, аж за Дніпром, та ї те зкінчилось. Так загірні льуде наші одбились зовсім од нас,—та ї у нас так затихла думка про них, шчо навіть вчениї складач „Истории Малой Россіи“, Бантиш писав, як темну чутку, шчо „свѣдующіе люди находятъ нынѣшнее малороссійское нарѣчіе сходнымъ съ тѣмъ, коимъ говорятъ Венгерскіе Россіяне, извѣстныя подъ именемъ(?) *Карпатороссовъ*.“*) Перше в XVIII ст. хоч повіство закарпатське було спільне з галицьким, (а часами, в XVII через нього то ї дотикалось до київського), але в XIX ст. і воно підлягло зовсім угорському начальству ї по троху переробилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре ї говорить між собою не инакше, як по угорському ї не має иншої думки, як жити з наших льудей та вслугувати начальству ї панству угорському. Рідко хто з того повіства думав про те, шчо б шчо небудь писати по руському, а котрі ї думали

*) Ист. М. Р., III. 249.

(в остатні тридцять-двадцять років Духнович, Раковський, Павлович і др.), то ще менше галицьких понів думали про те, щоб писати близько до того, як мужицтво їхнє говорить, і про такі речі, щоб світським льудім та громадам мужицьким були пожиточні, — а змагались писати все більше про понівські речі та мовоју мов би то *московскоју*, як *панськоју* серед усіх руських, котрої однако ніхто в них не вміє, бо не чує ніколи. Через те писачі ті нікого і не загрили до своєї рушчини, про котру рідко хто з письменних льудей по тих сторонах і дума.

Доси найбільше, що зворушило земляків наших на Угорщині, — це повстаньня угрів проти цісаря в 1848 р. і поход війська з Росії на поміч цісареві. Де хто навіть з понів руських по тій стороні пристав було до угрів, але потім, коли не їх взяла, то і ті переїшли на цісарів бік і стали йому прислугуватись проти угрів. Мужики ж зразу стали за цісаря, бо дяковали його за волю од панщини і сподівались теж поля, лісів, пасовиськів. *) Тіж з письменних льудей, хто був гарячішчі до рушчини, ті стали сподіватись усякого добра, звісно, більше для себе, ніж для мужицьких громад, од цісаря, або од цісаревого приятеля, царя „руського,“ і ще ревніше стали старатись помосковитись, щоб показати, що і між ними єсть пани, як і між уграми. Де які і справди стали на час чималими чиновниками в своїй країні. Тільки мужики тут дістали ще менше, ніж в Галиччині, а з годом цісарь мусив помиритись з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні

*) Дивись пісні проти Кошута, привадену в нашій статті «Малороссія въ ея словесности,» Вѣстникъ Европы. 1870, VI.

над нашими льудьми та шче тепер стали льутішчими до них. А з того змаганьня письменних льудеј помосковитись вијшло тілько те, шчо вони шче більше стали гордувати над своїми ж земляками мужиками, котрі б то і мови настојашчої руської не вміють. По троху всі письменні льуде в угорській Україні вернулись до угорської мови, — хіба хто поїхав в Россію на службу, з чого, звісно, дльа тієї країни ніякої користи не ма, — і тепер хоч і єсть шче там одна газета мов би то руська, то і та, змагајучись писати по панському, по московському, тілько і дума, шчо прислугуватись до угрів, і нападајеться на усіх, хто їм не хоче коритись: на сербів, на словаків, та і на своїх русняків і на саму Московщину. Тепер на всьу нашу угорську країну не ма ніоднісінького письменного чоловіка, котриј би јавно промовив хоч слово за своје мужицтво і за рушчину і славјанство. Так воно і мусило бути після того, јак письменні льуде в тіј країні захотіли бути не громадянами серед своїх льудеј, а панами, хоч би і руськими. Руського панства коло себе вони не знајшли, — московське далеко: пријшлось приставати до угорського, або мовчати! Тілько јак воно це не гірко бачити, а вже і з цього видно, шчо в нашій угорській країні діло громад руських стало на чистоту: тут вже зовсім видно, шчо все, шчо не мужицьке, зовсім чуже і зовсім гордује мужицтвом і рушчиною, зовсім ворогује проти них. Јавно значить, шчо тут вже і крихти надіјі не може бути на шчо небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі сами собі мусьать помогти, вибавивши своју землю од чужих льудеј. А коли там наших льудеј не багато, — то, јасно, шчо вони мусьать шукати помочі в спілці з сусідами, котрих дольа мајже така ж сама

як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т. и. та з своїми братами: русинами — за горами: в Галиччині і у нас. Ця спілка з людьми, котрим самим того ж треба, шчо і русинам закарпатським, буде певнішчою поміччю, ніж надія напр. на Московщину: Московщина далеко, — та і начальству московському не ма причини перемінати за Карпатами порядки, котрі воно само в себе держить!

Так то по всім нашим українам стало тепер на однакове: скрізь наші люди zostались маже тільки мужики; скрізь людей наших однаково давить хоч і не однакове царство, панство, купецтво і попівство; скрізь мужицькі громади одного бажають, скрізь вијавилось однаково, шчо марні надії на кого небудь, окрім на самі мужицькі громади. А коли ті громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч, — то ясно, шчо нашим людям најлише: — стати спільно, шчоб діти до свого; шчоб *жити по своїй волі на своїй землі*.

Шчо ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як напр. зробили це на наших очах італіянці?

Безперечно, українці багато стратили через те, шчо в ті часи, коли більша частина других пород людських в Європі зкладали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своја держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була і доси шче єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкуваньня своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки і прьамують і волеју і неволеју до якихсь инчих. Тепер вже

показалось, шчо і в тих породах людських, котрі мають свої держави і великі багаті, і вільні, (напр. як Франція, Англія), або і великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, шчо коли б українці перш усього вибились з під чужих держав і заложили свою, вони б стали також, як і другі породи, сами мізкувати, шчо б полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди. Тільки ж того, шчо пропало, не вернеш, а на далі повстаньня проти Австрії і Росії, таке як робили за свою державну спільність італійці за поміччю Франції, — для нас річ не можлива. Швидче можливе діло для нас стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, шчо тепер володають нашею землею, одірвала решту її од другої держави. Звісно, це швидче може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією. Тільки в таким случаю наші справи не полішали б багато, хіба б, шчо наші австроугорські брати зовсім би запевнились об цім та пристали б до спільної праці проти усякої неволі, од котрої ми терпимо. Далеко можливіше для українців добиватись в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі теж підданні тим державам. Тільки ж це таке діло, котре потребує стільки усякої праці, шчо в кінці її не варто здобути тільки державну волю і спілку. Не варто було б здобути тільки те і тоді, коли б довелось справді людям української породи добитись того через велике повстаньня і кроваву війну. Мало того, шчо ми бачимо по других людях, котрі мають свої держави, напр. хоч би і в Італії, нас може

навчити примір і нашого повстаньня за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справди була найбільше подібна до самостоїчої і чималої держави.

Держава та зложилась через повстаньня великої частини посполства, козацтва, міщанства, поповіства і трохи і панства, не забувшого шче рущини і „благочестія“. А вже серед самого повстаньня показувалась незгода між багатшими і біднішими, між посполством, міщанством — і козацтвом і панством, між козацтвом, посполством — і поповіством, далі між козацтвом простим — і значним. Незгода ця примусила українців шукати помочи проти Польщі в „союзі і протекції царя восточного,“ котрі союз і протекція обернулись в „підданство“, і не „вільне підданство,“ як хотіли українські козаки, а в „вічне підданство,“ як поправляв гетьмана Виговського царь московський. Вже за часи того Виговського незгода між тими поділами наших льудей по стану і по багатству дійшла до того, шчо вже наперед можна було бачити, шчо українська держава не встоїть „серед незгоди частих і непостоїанних начальників“ кожного стану і серед „незичливих сосідственних монархів факції,“ (злочинств) як плакались товаришчі вієська запорожського в листах, на котрі ми вказали вишче. Сталось це через те, шчо ті, хто закладав українську державу XVII ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, шчо більше усього мулило їх, а не виривали неволі з корінем: вони zostавили стани льудські: поповіство, воїацтво, (шляхту і козаків), міщанство, посполство; вони хоч і казали потім, шчо „козацька шабля скасовала колишні панські кріпості на земљу,“ та тільки не вмiли подумати об тім, як би

не заводити нових кріпостів, а всі кинулись на *заїманщини* поля, лугів, млинів,—а то так і зоставили старі кріпості на *грунті* православних церков і шляхти і козаків з тими *підданими*, котрі „обиклују повинність одправовали.“ На тому і вмовились державні льуде українські з царем, в Переяслові (1654) і зараз же почали і од нього і од гетьманів випрошувати собі нові маїєтності з *підданими*, або хоч з *послушними*. „Як льуде осілись після Хмельницького, казали в початку XVIII ст. у нас на Україні, то можнііші пописались в козаки, а подлііші остались в мужиках.“ *) Через кілька років після переяславської умови 1654 р. *Городова Україна* вже знову мала нових своїх „дуків-льахів,“ а за тим сталось так, як усі знають. *В Україні Низовій* згода і воля держались довше, бо там менше було станів та заїманщини (бо маїже не було хліборобства), а було *товарицьке* воїацтво і господарство (рибальство, польуваньня, скотарство.)

В цьому то *товаристві*: в *рівності і в спільному господарстві* над усім, шчо потрібно льудім, і єсть коринь волі і для льудеї, маїучих свої держави і не маїучих їх. „Шабля козацька“ инакше б послужила „матері нашій Україні,“ коли б вона, „скасувавши нестерпимую льадськују невольу,“ не ділила льудеї на стани і не попускала заїманщини, а повернула б всю Україну в „вольности усього товарицького льуду українського,“ в те, чим були річки і луги на низовій Україні для „товарищів віїська запорожського.“ От до того,

*) Лазаревського, Малоросійськіє посполитые крестьяне (1648—1783), Чернигов. 1866. 5. 6.

щчо справити в наших дідів не стало розуму, коли вони складали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, — до того мусимо тепер післѣ довгої і гіркої науки добиватись ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, щчо така велика купа льудеї, скілько јесть їх на всїї нашії Україні, не може бути одним товариством, — инакше вона б перестала бути і вільним *товариством*. Вона мусить стати *товариством товариств, спілкою громад*, вільних в усіх своїх справах, инакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, щчо вони хотять і не там, де вони сидять. Добре було товаришчам запорожським, щчо-року кидати жереб, јакому курінью јака річка на цей рік дістанеться, бо товаришчів запорожських було завше тисѣач з 6, і вони вже через војацтво своје мусили найбільше сидіти в Сичі, коли не були в поході. Але вже те одно, щчо кожний товаришч мусив безпремінно приставати до јакого куринья січового, щчоб стати справди товаришчем січовим, робило, щчо справдешньої рівности не було між усіма хто сидів на всїї землі запорожській (а їх там бувало не 6—10 тисѣач, а 50 — 60), хоч і кожному була воля перејти в Сичу і стати товаришчем. Та в тім то і сила, щчо не кожний схоче, а всі не можуть кидати своју громаду та јти в другу, в середнью навіть на час. Не буде рівної ввлі і тоді, коли хто небудь буде справлятись в усьому за другого, јаке це робиться в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим јого вислав другиї, котриї знав наперед, јаке то діло і наказав, јаке јого треба справити. З цього јасно, щчо справди *вільними можуть бу-*

ти тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справди вільною спілкою може бути тільки *спілка товариств*, котрі просто, чи через виборних людей для кожної справи, обертаються до других товариств, з котрими їм найбільше, найлегше, найпожитніше бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч з поміч.

Розважаючи далі, побачимо, шче і громада потрібна людям тільки для того, шчоб кожному було найліпше. Значить і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути *спілкою вільних особ*.

От дійти до того, шчоб спілки людські, великі і малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці і помочі в вільні товариства, — це і єсть та ціль, до котрої добиваються люди, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх, чи чужих, виборних, чи не виборних. Ціль та зветься *безначальство: своја воля кожному і вільне громадство і товариство людей і товариств*.

Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січа Запорожська була подібною ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї і одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого курінь, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою воjaцькою і господарською, котра працювала спільно і вживала спільно своје добро в спільному будинку. Всі 38 курінів складали товариство січове. Товариство обладало усім добром на землі своїй і ділило шчо року по жеребу між куріньми те, з чого найбільше жили товаришчі: річки. Хто хотів „лисити“, звіра ловити, ті складались на час ро-

боти в курінь і ділились заробленим рівно. Вся старшина курінна і січова була виборна на рік, або поки вгодно товаришчам. Правда, як ми це вже спомінули вище, такі товариські порядки не розширювались в Січі на всіх льудей і на все господарство. У січовиків було посільство; вони давали заводити по хуторах заїманщину. У них појавились і підданні. Окрім того порядну згоду вміли держати січові товаришчі тільки по курінбах, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдья.*) Та ніхто ж і не дума, шчоб в XVII ст. та шче при такій колотнечі, яка була тоді по нашим сторонам, могли бути як раз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січі тільки показує, шчо ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, шчо його ні здумать, ні згадать, тільки в казці сказать. Більш двохсот років стојало з подібними порядками січове товариство — і робило своје діло, војацьке і господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорожзьке було доволі просте; тепер у льудей більше діла, більше потреби, — та за те в них і більше науки, і більше розуму, то вони зможуть виправитись ліпше січових товаришчів. Тепер ніхто шче не може сказати докладно ні того, коли напр. світ діјде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх дорог, якими він діјде до них. Цілком такі порядки тільки тоді можуть бути і в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в војаках і купцях, з котрих скрізь і заводиться пан-

*) Ригельмана. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Л. 1848. IV, 67—84.

ство і багатирство, а за тим і начальство. Для таких порьядків мусить також шчоб не було попівства і віри, з котрої виходить попівство, бо попівство теж панство і начальство, а віра заводить незгоду між льудьми. Замісць віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить настільки полегчити льудім чорну роботу, шчоб льуде не могли ділитись на чорноробів і білоробів, шчоб кожний робив чорну роботу і мав час і дльа білої роботи, дльа вправи громадських діл, дльа науки, котра тепер тільки в руках панства, або доводить до панства вчених льудеї над невченими. А це все речі не легкі і не близькі.

Тільки ж до того всього, до тих безначальних порьядків увесь світ іде і їтиме, бо доти не може бути супокою між льудьми, поки де небудь, хто небудь буде в якій небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт льудеї (партія) не здоліє того, ні шчоб не попустити таких порьядків, — ні шчоб зробити їх проти волі льудської: до них добиваються і будуть добиватись льуди і навмисне і не навмисне, і через науку, і через державні переміни, і через повстанья, і через усякі спілки між льудьми. В Західній Европі і Америці єсть вже сотні тисяч льудеї, котрі просто прьамують до таких порьядків. То *партія соціална, — громадська, соціалісти-громадівці*. Почавшись серед де яких льудеї з самого панства і купецтва, котрі провели далі думки XVIII стол. про волю і шчастья кожної особи, (Роб. Овен, Сен-Сімон) думки громадські де далі притягали до себе і чорноробів і льудеї великої науки і розуму (Льуї Блан, Прудон, Льяссаль, Маркс, Дьурінг, в Россії Чернишевський) і тепер стали вже чи-малою силою, на котру мусьять вважати і бајдужі і вороги. Де да-

лі і льуде вчені, котрі і не зовсім належать до громадівців, згожуютьсь на ту, чи иншу з їх думок (Мільль, Лавеле, Шефле) або викладають свої думки про громадські порьядки не далеко од самих гарьачих громадівців (Ланге). Досліджуваньня про старі, допанські, докупецькі, додержавні громадські порьядки і про зостатки їх на світі — стало тепер однією з самих гарьачих праць європеїської науки (Мен, Маурер, Лавеле і т. и.) *) До того ж де далі все більше показується безладьда теперешніх порьядків державних і панських (війна, крадіжка, банкрутства, крізиси і т. и.). Це все де далі все більше дає сили думкам громадівським і серед теперішніх чорноробів (поки шче більше городських, ніж сільських) і серед білоробів.

Тепер шче нема згоди між тими громадівцями ні в тому, як добитись тієї зміни в порьядках громадських, яку вони здумали, ні в тому, як конечне впорьядкувати товариське життья в спілках малих і великих. Приміром таких незгод можуть служити суперечки навіть між тими з гро-

*) В Россії після німця Гакстгаузена, вчені льуде почали досліджувати старі і теперішні громадські порьядки серед мужицтва московського (*община, міръ*) — в працях Чернишевського, Кавеліна, Бьельяєва, Соколовського, Поснікова і др.) У нас на Україні більше говорилось про державні порьядки громад козацьких (праці Костомаровв, Куліша, Антоновича), про те як завелось панство (у тих же, а про нове панство XVII—XVIII ст. найбільше у Лазаревського — Малор. посполит. крестьяне, Очерки стар. двор. родовъ Черл. губ., Очерки малор. фамілій в Р. Арх. з 1875 р.), про громадські суди (Иванишева — О древи. сельск. общинѣ въ Югоз. Р., у Антоновича и Новицкаго в їх книгах про крестьян в Україні в XVI—XVII ст.), ніж про громадське господарство. По наших українах в Австрії зовсім нічого не зроблено письменними льудьми дльа науки про старі і нові громадські порьядки, окрім хіба про братства і міщчанство (в працях Зубрицького, Петрушевича, Шараневича). Про теперішні проби громадського господарьваньня і спільних заробітків на Україні майже тільки і єсть, шчо в «Недѣль» 1876—1877 рр. статті д. Ф. Щ—ни «Крымскія солепромьшл. артели», «Артель севастьяпольскихъ лодочниковъ», «Южнорусскія артели» і т. д.

мадівців, котрі більше других готові тепер же сказати, як треба повалити теперішні порядки і чим їх зараз же замінити,—між тими, котрі належать до *спілок громадівських краєвих і всекраєвих* (інтернаціональних) і котрі викладають рішуче свої думки на з'їздах (конгресах) своїх виборних. Напр. тоді як одні налягають більше на волю кожної особи, товариства і громади (повне безначальство, ан—архіа, як каже Прудон і другі романці, а з слав'ян напр. Бакунін), другі більше на спілку всієїєї породи, або країни, на народну державу (*Volksstaat*), велику, (напр. у німців) чи меншу (напр. у фламандців). *) Тільки ж корінні думки в європейських громадівців все таки одна, а таке чи инакше впорядкування громад малих і великих по тим думкам зробитьсь скорше силою потреб людських, ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над ви-

*) На з'їзді соціалістів в Генті 1877 р. один англичанин і два німця а просили постановити, — шчо 1) „З'їзд зајавля, шчо треба, шчоб держава, котра справляється за весь народ і в котру весь той народ входить, обрала землю і другими струментами праці.“ Три француза (два з Франції один з Белгії) внесли таку 2) статью: робітники мусять забрати громадське добро, шчоб повернути його в власність спільну для союзних виробляющих товариств.“ Один, італіанець вніс таку 3) статью: „З'їзд постановля, шчо земля і струменти праці стають спільною власністю, не постановляючи зарані порядків і способів для того.“ За 3-у статью тільки і подав голос цей самий італіанець, за 2-у подано 11 голосів (з Італії, Іспанії, Франції, Греції, Швейцарії, Германії, Бельгії) за 1-у подано 16 голосів (2 англичанина, 3 німця, решта більш усього фламандці) До цієї 1 статті прибавлено тільки по думці фламандця Де-Пена, після слова „держава“: — „і громада,“ так шчо похвалена більшим числом голосів (16 проти 11) статья вишла така: «Le congrès déclare qu'il est nécessaire que l'Etat ou la commune, représentant et comprenant la totalité du peuple, possède la terre et les autres instrument de travail.» Bulletin de la fédération jurassienne. 1877. № 37—38. Подібні ж суперечки ідуть і за того, як добиватись зміни теперішніх порядків, — чи зміною законів, чи наукою і проповідью, чи повстанням, чи з середини держав, чи з низу в гору і т. д.

робкоју пожиточних людім річеј *господарських* (економичних) чи то малими, чи великими купами і спілками людей, ніж думками (*політичними*) про порьядки державні і противудержавні і перемінами в державних порьядках, або скасованьням тих порьядків через повстаньня. Повне ж безначаєство, повна воля кожної особи завше зостанесься ціллью всіх порьядків, чи по малим, чи по великим спілкам, так само як думка вменшити до 0 перешкоду од трінья в машинах. І в наші часи, не тільки громадівці всяких порьядків, а і ніхто з розумних людей вже не може говорити проти волі і добра кожної особи. Громадівці тільки показують, шчо ні те добро, ні навіть сама воля не можливі без того, шчо чоловікові не діставалось дльа вжитку все те, шчо він випрацьував. А це виять не можливе без того, шчоб кожний мав рівну долю в орудованьню сироју силоју природи, як земля, і приводами праці над неју, як машини, шчо виять таки можливе тільки в товаристві рівних людей, а далі в товаристві товариств. В цих думках всі громадівці стоять за одно.

Ми бачили вишче, шчо українські письменні люди і українське мужицтво приішли до того, шчо їм нічого не остається далі, як просто *пристати до думок європейських і американських громадівців* і по своїому прикладати їх на своїй землі.

II

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половинні і посередні станції: державні зміни. — Служба людей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно одмежованого українства в тій службі. — Всесвітня наука і краєва праця. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породах. — Українські потреби громадської праці: політичні вільности, освіта по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстання громадських людей; потреба праць не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця протигунонівська і наукова. — Український соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Українці в чужій печаті. — Наші думки про чужих людей на Україні. — Наші супротивники і співники. — Федеральна спілка в Росії і в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Європі. — Користь з неї для державних пород. — Спілка Українців з західними славянами.

Порядок видавництва «Громади.»

Розваживши над тим станом, в котрому тепер стоїть наша Україна, ми бачимо, як далекий він од тих безначальних громадських порядків, і як теперішні порядки навіть не дають нашим людям роздумати докладно про своє життя, а не то, щоб стати до того, щоб перемінити їх. З цього вже ясно видно, що люди, котрі посвятились на те, щоб послужити українським громадам, мусьять, добиваючись до тієї кінечної цілі, користуватись усякими і малими змінами теперішніх порядків, котрі хоч в чому небудь, хоч на час поліпшують долю тих громад, а найбільше такими, котрі влекують людей і громадам спосіб зібратись до куп,

вкупі роздумувати про своє життя і пробувати поставити його инакше.

Так напр., повертаючись до життя українського народу в Росії, ми бачимо, що мало того, що в його отнято більшу частину землі його, що він терпить од усякого багатирства, як і всі чорнороби в світі, — але терпить він ще і од панства, од самовольного царського начальства, котрих по деяких краях в Європі і в Америці вже і не ма, од попівства, котре обдира його і затуманює далеко більше, ніж по деяких инших землях в Європі і в Америці. Наші мужики, як і скрізь маже в Росії, навіть не получили і того, що їм обіцяно було і по царським законам, — наші льуде, як і всі підданні царські, розганяються по волі чиновників по безмірному царству російському, не можуть бути зовсім безпечні ні за своєю шкуру, ні за волю, не мають волі навіть слова сказати про свої справи, ні навчатись про те, про що навчаються другі льуде, ні збиратись до куп і до товариств. А до того на нашій Україні царська самовольа навіть забороня льудім і вчитись і проміж себе, і по родинам, не то вже по всельудних школах, вчитись, навіть писати книги на рідній мові наших льудеј.

Де хто держиться таких думок, що *або все, або нічого*, що *чим гірше, тим ліпше*, — бо тим скорше льуде не стерплять і тим скорше візьмуть все, що їм слід, а як трохи полегша, то буцім то вони і тому так будуть раді, що вже і заспокояться і більшого не захотять. Тільки те, що скрізь діялось і діється на світі і не тільки між льудьми, але і між звірем, не показує, щоб такі думки були правдиві, щоб вони були справними законами живих тіл і громад (законами біологіч-

ними і соціологічними). Ніяка жива товариша не витерпить, щоб не вхопити хоч ту частину, яку можна вхопити, з того, що їй треба, а з другого боку, усяку можна так заморити, що вона вже і ногою не двигне сама, — а з третього, — підживившись трохи, усяка забажа більшого, а далі усього що їй треба. В Європі скрізь ведуть перед і в громадівському руху зовсім не ті з простих льудей, котрим најгірше, а ті, котрим најліпше, — і најдужчий той рух зовсім не там, де најменше було малих перемін в старих порядках, а там, де їх було найбільше.

Було б зовсім чудним ділом не виступати проти деяких порядків, од котрих терплять наші льуде напр. в Россії, тільки через те, що і в других країнах, де тих порядків вже не ма, льуде все таки терплять. Було б чудним, як би ми судили порядки російські, рівняючи їх тільки до таких, які мусьять бути і яких шче нігде не ма. То був би суд без усякої перспективи, — та і без усякої сили в очі, може, більшої часті живих льудей, котрі неможуть зразу вискочити думкою своєю за все те, що навкруг себе бачуть. От через те в своїх книгах, переглядаючи життя наших громад, напр. в Россії, ми стараємось рівняти його перше з тим, яке б воно мусило бути навіть проти теперішнього закону російського, далі з тим, яке ми бачимо по других державах, а далі з тим, яке мусить бути по чистій правді громадській і яке, певно, буде тоді, коли самі вільні громади розумних і рівних льудей візьмуть в свої руки всі свої справи. От через те ми вважаємо, що нашим льудім слід добиватись і тих змін, котрі, як показують приміри усіх других країн в Європі, мусьять наступити і в Россії шче ранішч, ніж велика частина

громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порьадках: добиватись скасування царської і чиновницької самоволі, котра, певно, заміниться виборним урядом (царством уставним, а далі цілком виборною гетьманщиною, або республікою). При теперішньому стані Росії, котра дуже вже явно держиться тільки мужицькими грішми, сама панська рада виборних лудей з усього царства не може бути без того, щоб зараз же в ній не піднялась розмова про податки мужицькі і про наділ мужикам поля. А вже одна розмова про це послужить тому, щоб більше одчинити очі мужицтву на всі державні і громадські порьадки, — і поведе за собою дальші бажання і зміни. Далі усьаке вменшення чиновницької самоволі в Росії мусить полекшити лудім кожної породи, країни, громади, спосіб умовитись і впорядкуватись проміж себе і підкопати державну централізацію, котра не дає жити нації Україні. Звісно, нідин з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали вище, — то-б-то цілковите безначальство і цілковите громадство, — не може вдовольнитись малими змінами в теперішніх порьадках, а добившись їх, буде добиватись все більшого і більшого. В самих менших змінах, в змінах державних, він буде баїдужчий до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, щоб вбільшити власне *волю кожної особи в слові і праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни*, — щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи, (адміністрації) чи самої виборної ради, (парламенту) перед силою особи, громади, і щоб дати їм більше способудля того, щоб зало-

жити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних.

Так, гадаємо ми, примусить сила думки і життя працювати на нашій землі живого громадивця в справах політичних. Найголовнішим же ділом його, певно, буде помогати тому, щоб як найбільша частина мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередно в свої власні руки. До цього кінця веде все, що робиться тепер по всьому світі, навіть і те, що обдира мужицтво та, щоб лишче те робити, збира його в великі купи, в котрих те мужицтво пізнає свою силу. До цього кінця ведуть всі теперішні порядки, котрі своїм здирством і байдужістю до добра всельудського показують мужикам марність надії на кого небудь, окрім на самих себе. Ця природна сила не тільки доброго, але і злого, часом ще більше посува мужицтво до нових порядків, ніж усякі проповіді. Тільки, звісно, що всяка дорога стає лекшою, коли нею льуде прьамують більше свідомі, більше по волі, ніж темні і по неволі. От тут то і можуть тепер прислужитись мужицтву ті льуде, котрим доля помогла за наукою і усякою іншою білою роботою вияснити собі думки громадські більше, ніж у мужицтва за його щоденною чорною працею, особливо коли ті льуде посвятьються тій службі цілком дльа мужицтва.

У нас на Україні думка про таке цілковите посв'аченьня льудей панської науки на службу мужицтву не зовсім вже нова. Ми бачили проби такої служби в українській хлопоманії, котра показала приміри льудей, що не тільки письменно стоїали за мужицтвом, а і осельались серед мужицтва і брались за всю мужицьку роботу. Про-

би зійтись з мужиками робились і льудьми з польської демократії на Україні. Далеко більше од таких проб, і українських, і польських, показали їх в останні роки і в нашій Україні всеросійські соціалісти. Росія — країна темна, без вільного слова, без пам'яті про те, що ще вчора робилось, — і через те не всі ті проби відомі, і може ніодна не відома цілком. Через те і з усьаким судом про них треба стерегтись. Здається нам, що ми не дуже помилилось, коли скажемо, що проби української хлопоманії „злитись з народом“, иноді в тому, що самому народові треба кидати, показували більше щирости до України, ніж знатьтья потреб громадських і почасти мужицьких на всьому світі, ніж всесвітньої науки;—що проби польські *увільнити народ* од царства і панства мали на цілі більше Польщу, ніж нашу Україну, і більше державну, ніж громадську волю;—що проби всеросійських соціалістів, *пійти в народ*, горьаче переносючи в Росію думки європейських громадівців і змагаючи звести до куні праць над увільненьям мужицтва в Росії з такою же працею європейською,—що і слід було!—переносили в Росію і ті способи, які выросли в Європі при тамошньому життью і стану народа; до того ж всеросійські соціалісти, маючи на умі державну *виадку* (фікцію) всієї державної Росії, як польські демократи всієї (державної-історичної) Польщі, тим менше могли вважати на нашу Україну, таку, яка вона єсть, з тим життьям, яке в ній єсть, або прибирати способів праці таких, яких потребує те життья, ні осідати на Україні з довгою і затьажною працею навіть і на стілько, на скілько дає до того могу царство російське.

Остатніми часами вијаснилось, шчо треба злити те усе добре, усе потрібне громадам, шчо було в усіх тих пробах, повчитись з усіх помилок, які були зроблені ранішче, і твердо обмежити, спеціалізувати, працьу льудеј, котрі хотять працьувати власне дльа українських мужиків. Не мало вже говоритьсьа про це словесно, де шчо говорилось і печатно. Ми попробуємо сказати і свої думки про цілі і способи праці українських громадивців на близькі часи, про які ми тільки і можемо думати скілько небудь фактично.

Наші думки про остатні цілі громадської праці ми вже сказали вишче. Ми думаємо, шчо наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі разумне од природи мужицтво, — залубки пријме науку про безначальні і товариські порьадки, шчо через те на тіј Україні варто працьувати громадивцям, а найбільш тим, котрі зросли на Україні. Дальші наші думки про теперішні способи праці дльа тієї цілі ми могли б виложити з перегляду подібної ж праці на всьому світі, — з здуманних (теорітичних) потреб льудських особ і громад. Але ми ліпше будемо виводити ті думки з перегляду того стану, в якому стоїть тепер наша Україна. Ми ж думаємо, шчо усьага громадська працьа на Україні мусить мати українську одежу, — *українство*. Звісно, те „українство“ не може бути в цілях праці. Цілі праці льудської однакові на всьому світі, як однакова *здумана наука*. Але *прикладна наука* не однакова скрізь. Так і з громадською працеју: в кожній країні, в кожній льудській породі, далі, навіть, в кожній громаді і коло кожної особи, — мусьять бути осібні підходи і приводи до однакової цілі; кожна країна і купа льуд-

ська може показати більш ясно, ніж другі, потребу і спосіб тієї чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної і для всіх людей. Цьому навчають і проби всесвітньої праці робітників.

Найважливіша, яка досі була зроблена проба робітницької спілки всесвітньої, „Association Internationale des Travailleurs,“ котра постановила, що *біднота* (пролетаріат) *по всьому світу має одну ціль і мусить за одно стати*, — постановила також, в своєму уставу (в Лондоні 1864 р. в ст. 7), — потребу, *щоб в кожній країні були товариства по породам людським*. Сама та „Всесвітня спілка“ через те і розстроїлась і втратила тепер силу, що вона задумала заложити вже і середню всесвітню управу над всіма краєвими товариствами своїми в *Головній Раді* спілки (Conseil général, Conseil central) раніше, ніж думки спілки пустили корні по всім країнам Європи, так що сила тієї Ради була більше на папері, ніж на ділі. Инакше кажучи, та „спілка“ почала працю *не знизу в гору, а з гори в низ*, — так що і сама 7 стаття уставу її, котра говорить про потребу краєвих і породних товариств, і доволі централістична і доволі темна. *)

*) Ось де та стаття: «Puisque le succès du mouvement ouvrier ne peut être assuré dans chaque pays que par force résultante de l'union et de l'association; que, d'autre part l'utilité du Conseil central dépend de ses rapports avec les sociétés ouvrières, soit nationales ou locales, les membres de l'Association internationale devront faire tous leurs efforts, chacun dans son pays pour réunir en une association nationale les diverses sociétés d'ouvriers existantes ainsi que pour créer un organe special. Il est sous-entendu cependant que l'application de cet article dépendra des lois particulières de chaque pays et que, abstraction faite de ces obstacles légaux, chaque Société locale indépendante aura le droit de correspondre directement avec le Conseil central de Londres.» — або:

«Вбачаючи, що верх робітницького руху може стати певним

З поводу того, шчо деякі, спілки „Всесвітньої Спілки“ знаходили, шчо Головна Рада не потрібна і шчо вона приносить централістичну управу, начальство, в справи товариські, виїшли незгоди в „Спільці“ найбільш між Головною Радою, за котру стоїали більше германські спілки, і Спілкою Громадівською (*Alliance Socialiste*), в котрій був старшиною москвин Бакунін, і до котрої більше пристало романських товариств. Сварки ті багато причинились до вменшанья сили „Всесвітньої Спілки“, хоч і більше підняли думку про потребу самостоїаких краєвих товариств, за котрі стоїала „*Alliance Socialiste*.“ Тільки і вона не пустила корнів по всім країнам і Європи через теж саме, шчо і „Всесвітня Спілка.“ Як мало могли обидва товариства пустити ті корні по справжнім живим громадам, в котрих люди зіїшлись по однаковості праці, по сусідству, породі, — видно напр. з того, шчо іє-

в кожній країні тільки через силу поїднанья і спільности, — і шчо з другого боку користність і самої Середньої Ради залежить в тому, скільки вона знається з робітницькими спілками, чи національними, чи місцевими, — товарищі спілки Інтернаціональної мусьять старатись, кожній в своїй країні, звести в одну спілку національну всі ті товариства робітницькі, які тепер єсть, а також заложити окреме дья них печатне виданья. Розуміти треба і те, шчо поступати по цій статті треба, вважаючи на закони осібні в кожній землі і шчо, скинувши те, шчо треба, зза перешкод од законів тих, кожне осібне товариство краєве матиме право листуватись просто з Середньою Радою в Лондоні.»

Як бачите, тут все діло їде од готової вже спілки, котра наперед назвала себе всесвітньою, — «інтернаціональною», та шче і од Середньої Ради їїї, котра і хоче, шчоб по кожній країні завелись такі ж середні спілки і мов би то не хоче, шчоб вони заступили їїї перед осібними товариствами. Окрім того тут не ясно показано шчо таке *pays nation*, — чи держава і всі, хто під неїу живе, чи природня країна і порода людська. На ділі в Спілці Інтернаціональній, а особливо в Раді, виступали люди по державам. Так в ній був виділ (секція) і секретарь генеральній за *Россію*, хоч в Россії десятки країн і людських пород одна до одной неподібних. Про те як оберталась „*Association Internationale*“ і „*Alliance Socialiste*“ до Россії, Польщі і усієї Славянщини, ми поговоримо в 1 книжці «Славянської Громади»

панська „Federacion“ напечатала в 1870 р., що „Головна Рада в Лондоні, бачучи скорий зріст Товариства в Росії, поставила генерального секретаря для цього народа (націон), — „німця Карла Маркса!“ і що звісний артилерист, філософ і оратор Бакунін був на зїзді 1869 р. виборним од ліонських робітниць, що сучать шовк, сам живучи в Женеві (Bakounine, publiciste, délégué des ouvrières ovalistes de Lyon. Genève.) *)

Ясно, що як коли небудь оживе „Всесвітня Спілька“ і стане справди коли не всесвітньою, то всеєвропеїською або заложиться нове подібне товариство, то тільки після того, як скрізь, по кожній країні і людській породі, заложаться міцні товариства людей, котрі зішлись в природню спільку не по самій тільки основі думок, а і по однаковій праці, по сусідству, по однаковій породі і мові, — і тоді, коли вони сами забажають і ширшої і всесвітньої спільки. Тепер же, от уже від кількох років, Alliance Socialiste вмерла (1870 р.), а Association Internationale живе більше на папері ніж на ділі, — а за те в кожній країні серед кожної людської породи росте думка і проповідь про ті зміни, які вони думали поробити в громадських порядках. І в тій країєвій праці тепер і вся дієсна сила громадівського руху в Європі, далеко більша, ніж в зїздах малосильної Association Internationale, або в таких, яким був зїзд соціалістів торік в Генті.

Обернемось же до тієї праці на нашій Україні, як та праця виходить з того стану, в котрому та Україна тепер живе.

Наша Україна поділена між двома чужим дер-

*) Про це все див. у Testut Internationale. 5—6. 25. 209. 147.

жавами. В одній царство самодержавне, в другій уставне. Вже через це одно нам, українцям, нічого розказувати, чи мають для нас яку вагу державні вільності хоч не великі, як про те колись, за часи самодержавства Бонапарта і Бісмаркового короля, розказували деякі європейські соціалісти, і як про те иноді розказується у російських соціалістів. Ми вже теперішнім станом частини нашої землі приведені до тієї думки, на котрій стали і європейські соціалісти, коли постановили на Лозанському зїзді „Всесвітньої спілки робочих“ в 1867 р., „що недостача політичної волі спиня громадську науку і увільнення бідноти (пролетаріату), і що через те зїзд об'являє: що увільнення робітників в справах господарських не можна одмежовувати од увільнення їх державного, що постановити вільності державні, — єсть діло першої і безперемінної потреби,“ що треба всім товаришам добиватись гаряче, щоб усі народи мали права, котрі виложили французи в уставі 1789 р.*) Всяка

*) Le Congrès international, considerant : Que la privation des libertés politiques est un obstacle à l'instruction sociale du peuple et à l'émancipation du prolétariat, — declare : 1) Que l'émancipation sociale des travailleurs est inseparable de leur émancipation politique ; 2) Que l'établissement des libertés politiques est une mesure première d'une absolue nécessité ; 3) Que cette même déclaration sera renouvelée chaque année ; 4) Qu'il sera donné communication officielle de ces résolutions à tous les membres de l'Association internationale des Travailleurs, ainsi qu'à ceux du Congrès de la Paix, en leur demandant leur concours énergique pour investir tous les peuples des droits imprescriptibles de 1789. — Testut, 133 — 134.

Ті статті (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen і Dispositions fondamentales garanties par la constitution) власне і говорять не так про те, як буде виорядковане вище начальство а про те, які мусить мати права кожний чоловік перед начальством: рівність, волю переходити з місця на місце, волю слова, письма, печаті, віри, зборів, і навіть право противитись неволі.» Louis Blanc.

зміна громадська посувається не самими тільки різкими, рішучими кроками, а і щоденною тихою працею, не самими тільки переломами закону, а і законними працями. В таких же державах, як Росія, не можна і говорити ні про яку сталість праці, ні про який закон. Там всьакий час треба бути готовим боронити не то свою працю, а і думку і шкуру просто револьвером од царських беззаконників. Австрія далека навіть од такої волі державної, яка єсть і в других царствах, напр. в Англії, або в Бельгії, — а все таки там, як ми вже сказали, наші льуде можуть виступити одверто і як порода льудська, і як партія громадська, навіть і як громадівська, серед самих робітницьких товариств і серед сільських громад на зборах (мітінгах). Остатніми часами ми бачили суди над соціалістами в Галиччині і у Росії, — з котрих вијавилось, шчо те, за шчо в Галиччині присуджували на 3 місяці тьурми, в Росії каралось 12—6 роками каторги. Јасно значить, шчо те, шчо потребує в Росії незвичайного геројства, в Австрії можуть робити льуде з звичайною натурою, а звісно, шчо всьака громадська справа посувається вірнішче, коли за неју стојать як найбільші лави хоч і звичайних льудеј, ніж самі геројі, котрих ніколи багато бути не може. Ми, українці, на цей час мусимо признатись, шчо ми шче не покористувались і тими всіми невеликими вільностями, які дајуть австро-угорекі порьядки, і мусимо добиватись дльа себе і у Росії на першиј

Histoire de la Révolution française 1869 III, 47—51. Нам, українцям, тепер треба доложити до тих оснївних прав шче: вольу кожної породи льудської, а також громади і країни, — то б то вільності *федеральні*.

раз хоч таких пор'ядків, звісно, не д'ля того, щоб на них стати.

Далі одна з найголовнішчих одмін нашої України од великого числа других земель, в тим числі і од Московщини, в тому, що в ній мужицтво ще більше покинуто на самого себе, ніж в тих країнах, котрі не тільки мають свої держави і панство, а ще і підгорнули під себе і другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава і панство роб'лять що небудь і д'ля мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної породі роб'лять і л'юде з пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, що напр. в Московщині, книги д'ля московського л'юду пишуть не самі москвини, а і українці, а то і німці, л'яхи, грузини, молдаване і т. и., при чому по більшій часті забувають про працьбу д'ля своїх л'юдеј. В таких країнах і л'юде з думками противудержавними і противупанськими все таки їдуть по тій дорозі, котру проложила держава і панство, користуючись усіма засобами, котрі дали їм держава і панство. В таких же країнах, як наша, цілком не так. Письменні л'юде на нашій Україні скрізь двічі одірвані од свого мужицтва: і через панство, і через виучку по чужих школах, і звичку їти за л'юдьми державної породі. Через те наші письменні л'юде по волі і по неволі т'ягнуть в бік московськиј, польськиј, угорськиј, німецькиј, або і зовсім кидають свою країну. Навіть ті з письменних українців, котрі держаться думок мужицьких (демократичних) і сојузних (федеральних), не всі од разу можуть переломити в собі те, що в них з батьків і дідів поселила чужа держава і школа, і вернути собі те, що в них вона отн'яла, — сніл -

ність з українським мужиком, напр. хоч би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безпрерівно працювати в тій країні, де він родивсь, дльа тих, а не дльа других льудеј. Підряд бачимо німца, котрому доля довела працювати у французів, і на виворот. Тільки найбільше все таки льуде працюють серед својејі країни і дльа свого народу, коли тільки в тому народі хоч сьак, хоч так, а господарьують својі льуде. Не так в нашій Україні. Письменній українець по більшій часті працює дльа кого вгодно, тільки не дльа својејі України і її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усьакі чужі льуде хазьајнувати на Україні, не знајучи її, не звертајучи уваги на те, як треба обертатись з українцями, ми не кажемо вже про тих, котрі тільки і думають, як би поживитись з України, нічого доброго дльа неї не робльучи. От через це ті льуде між письменними українцями, котрі не хотять, шчоб де далі все більше Україна і її мужицтво тратило својі сили,— мусьать заректись не јти з України, мусьать упертись на тому, шчо кожна копіјка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по українському — јсть видадок з української мужицької скарбниці, видадок, котриј при теперішніх порьадках не звернетсьа в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю дльа мужицтва мусить вести за собою *осілість, земляцтво*. Це не значить, шчо українці мусьать не гльадіти далі својејі межі. Зовсім инакше: вони в тій межі робитимуть те, чому навча всесвітньа наука, спробована примірами других крајін і в згоді з другими льудьми, близькими і далекими. Вони тільки перестануть оббјрати своју крајіну, покористујутьсьа всіма силами, які даје

їм їхня країна і порода, і будуть брататись з другими, не як пухирі, шчо літають по вітру, а як льуде, котрі, стоїючи міцно на землі своїй, можуть говорити не тільки за себе, а і за неї. Правдивий *федералізм* може виїти тільки з спілки таких льудеї по всім країнам Європи.

Розваживши далі над потребою українським льудім не розбігатись по чужим землям, а працювати в своїй, дідемо і до того, шчо і на самій Україні льуде, як можна більше *держались кожний свого кутка, котрий їм найбільше відомий і де вони найбільше зросли з людьми*. Без такого повертанья льудеї до свого кутка без сідінья, як можна довше, на одному місці більша частина розмов про громадство, федералізм і проти державних і купецьких порьядків, зостається власне одними розмовами, бо ніхто ж стільки, як ті державні і купецькі порьядки, не ганья льудеї од краю до краю і не ставить кожного безрідним і одиноким серед великих куп таких же безрідних і одиноких льудеї, котрими через те так і легко орудовати усякому начальству і багатирству. Звісно, де далі, пересуванья льудеї з сел в городи, змісця на місце все більше росте в світі і не од самої тільки неволі господарської (бідности), а і од волі особи, котра хоче все бачити, всього спробувати. Тільки ж те пересуванья тоді тільки не буде служити самим багатилям, коли по всім куткам будуть сталі і впорьядковані купи льудеї, спільних між собою, мов рьями (кадри), в которі поставатиме новопришовшиї товаришч,— а не бурлака, як тепер.

Вже з цієї потреби осілости льудеї з нашими думками по нашим громадам виходить і потреба того, шчо вони приходили туди не з самими тіль-

ко такими, чи іншими думками про громадські порьядки, та з проповідьдью їх, а перш усього з докладною (спеціальною) наукою в таких річах, котрих потребує громада людська,—чи то хліборобських, чи скотарських, чи ремесницьких, чи лікарських, чи вчительських і т. д. Чоловік, котриј хоче, шчоб його поважала і ради його слухала, думки його пријмала громада, а особливо така терта, практична, як мужицька, мусить знати і вміти тих річей ліпше, ніж кожний чоловік в громаді. Тільки такий чоловік, котрого праці і ради шчодня потребує громада, стане її любиј і зростеться з нею так, шчо і громада може послухатись його думок і про зміну і громадських порьядків*). Тільки осілість в громаді з докладною, јавно потрібною громаді працею даје основу, на котрій можна толкуватись про те, якими способами на який час треба добиватись зміни громадських порьядків, котру звуть то переминою (реформою), то переворотом (революцією). Тепер багато толкується про ті способи проміж громадівцями в Европі і у Росіі, і, частіше всього, способи ставлятьсья порьяд з цілями, так шчо ми бачимо такі прапори гуртів (партій), як Staats-socialismus (державний соціалізм), socialisme progressif, socialisme révolutionnaire, соціально—революційная партія і т. д., при чому кожний ростяга розум слов: закон, держава, поступ, пе-

*) При цьому не слід пропустити і такої уваги: тільки докладна по всяк день потрібна громаді праця може поратувати проповідачів нових порьядків од того, шчоб серед них не виросла порода людей, котра буде тільки «молоти јазиком» та кидатись од справи до справи, ганьајучи з краю до краю «какъ саврасъ безъ узды», так самісінько як це робили колишні пани. А комусь то треба ж буде платити за ті «пројісти і прогони». Звісно, нікому, јак тому мужицтву, котре за все платить і котре мајже тільки одно у нас і живе по закону: «в поті лица јіж хліб твій», закону, котриј і мусить бути корінним законом і громадським і громадівським!

реміна, переворот і т. д., як йому до вподоби. Те, шчо ми бачили доси в життьтѣ людському і шчо бачимо і тепер, показує, шчо життьтѣ те перемінѣаєтьсѣа усьакими способами і волеју не одного гурту, і шчо ніодин гурт не може завше вживати безпремінно одних способів. Мало того, стан громади, серед котрої живе чоловік, в иншу хвилю збужує такиї дух, попиха громаду до таких способів, котрі наперед і вгадати не можна. Јасно, шчо діло не в способах, а в цілі, та в живій спільности чоловіка, котриї має думки про потребу зміни в порьадках громадських, з тіеју громадоју, серед котрої він живе. При такиї спільности, котра, јак сказано було зараз, вироста тільки з осілости та з докладної праці, можуть мати вагу і ті проби добиватись докорінних змін в теперішніх порьадках, ті проби, котрі радѣать робити, замісць проповіді словами, прихільники повстаньнѣа, бунтів, *propagande par les faits* (проповідь ділом) і т. п. Повстаньнѣа—робльаьсѣа од гарьачої крови, од неперильачки, од невиносної неправди, котра гніте лѣудеј, јак раз в тој час, коли вони повстајуть,— і јіх не можна ні втишити, ні піднѣати розмовами, а також початками чужих громадї лѣудеј тоді, коли вони, а не громада, надумались јого піднѣати.

Ми думаємо, шчо всі приміри справди дужих повстаньнѣа, до самого повстаньнѣа парижського 1871 р. (Парижської Громади, Коммуни), показујуть правду першої половини нашої думки, а недавні малі вдачі таких проб „проповідати ділом,“ јак напр. уличниї ход на спомин Парижської Громади приїзжими лѣудьми в Берні 1876—1877 рр., або проба приїзжих лѣудеј піднѣати повстаньнѣа сельан під Беневентом в Італії в 1877 р., показујуть правду другої половини тіеї думки. Певно,

щчо і ті проби мусили не проїти зовсім без слїду, тїлько наврґад щчоб тої слїд був рївниї тим стра-там, котрі понесли лґуде дльа того, щчоб їїх зро-бити.

В Россїї між соціалїстами дуже поважаєтьсґа „Парижсґка Громада“ 1871 р. і ставитьсґа часто, як примір праці громадсґкої і дома. В остатні роки чимало говорилось про „бунти“ і в Россїї. Тодї як одні з громадївцїв россїєсґких держались думки, щчо їм тепер треба нальагати на саму про-повідь і тїлько стрїїти рґади будущого вїєсґка дльа спїльного повстаньнґа громадївсґкого та ждять часу, коли можна буде „покликати народ,“ щчоб вїн зробив спїльний „переворот“ в Россїї, або „звести до купи менші народні бунти в один повстансґкїї взрив“ („Впередь,“), — другї казали, щчо треба рап-том повалити теперїшнїї урґад і захопити в своїї руки державну силу тепер же, бо скоро, може, бути вже пізно, — і впорґадкувати Россїю по своґому („Набатъ“). Третї не признавались до змін з го-ри, нїяким урґадом, і не дуже вїрили в те, щчо може зразу наступити спїльне повстаньнґа по всїї Россїї, і змїна всїх порґадкїв, та за те дума-ли, щчо „краєві бунти“ проти теперїшнїх порґадкїв наїлїнше збудьать і мужицґкїї громади. Зза цих думок бували чималї суперечки між россїєсґкими громадївцґами, котрі часто на дїлі зходились на одному, — і на дїлі бїльш усього робили, звїсно, — проповідь (пропаганду) громадївсґких думок, де можна було. Проти середнґого столичного урґаду не було зроблено доси нїодного пїдступу. В сто-лицї була зроблена тїлько одна *безоружна* проба — і, звїсно, не повстати, а проговорити проти тепе-рїшнїх порґадкїв громадсґких і державних (Демон-страцїя на Казансґкїї площадї 6 дек. 1876 р.)

в Петербурзі). Ніоднійі проби „крайєвого бунту“ россієські „бунтарі,“ або „проповідачі ділом,“ не зробили. А в ці остатні роки сами мужицькі громади бунтовались в Чигиринщині, в Уральщині, в Воронежчині і т. д., — *проти неправди, котра зачепила безпосередно їх самих.* І там не тільки не було ніодного вченого громадівця, а навіть россієські письменні льуде не здохли і дізнатись докладно, як робились ті бунти.

Вже з цього видно, шчо всі розмови вчених россієських громадівців про повстаньня, бунти і т. и., були цілком здуманними, а змаганьня на них більше словесні, ніж дієсні. Такими вони і мусьять зостатись, поки громадівці ті не стануть громадськими льудьми, такими, про яких ми зараз говорили. Недавніми часами показалося в Россії кілько проб дієсного виступу проти теперішніх порьядків (напр. оборона од жандармів в Одесі, діло д Засулічевої і проти Трепова, виступ кижівських студентів проти аресту їх товаришів і т. д.) Проби ті виішли живими і звернули на себе громадську увагу. Ті проби, які вони маленькі не єсть, — таке діло, котре показує, шчо сміливі дух вже пробуджуєтьсья і в Россії. *) Певно, шчо тут послужили і ті розмови про „бунти,“ „проповідь діл м“ і т. и., котрі велись в остатні роки. Тільк ж, розібравши ті проби, ми бачимо перш усього, чо вони виішли не з здуманної, а з живої болісті

*) Шче торішнім літом ми писали в книжці «Народні Школи на Україні серед житья россієського» (22—23): «Ми думаємо в загалі, шчо ті, хто зветьсья в Россії ворогами теперішніх порьядків, говорять про переворот та про бунт, далеко смирішчі льуде ніж про них думають, більш страшні здаєка, ніж на ділі. Доволі буде вказати на те, шчо у нас в остатні роки було наарестовано до 2.000 чоловік, звісно ж тільки два случаи, коли арестовані попробували одбиватись од жандармів і прокурорів і шчо у нас жандарм і прокурор іде польувати на «новь» з меншою опаскою, ніж на бекасів.»

громадок молодих льудеј, котрим не стало с ли терніти зневагу і муку од царських слуг: тут льуде обороняли сами себе, одплачували за своїх, заступались за своїх. Далі ми бачимо, шчо всі ті виступи зовсім не соціалістичного, а політичного духу,—виступи не проти господарських порьядків, а проти державних: проти шніонів, жандармів, прокурорів, поліцмејстера і т. д., то б то зовсім не такі, про які говорили россіјські громадівці. І похвала тим виступам вијшла тільки од тих льудеј, котрі найбільше розуміють державні порьядки, і, звісно, всього менше од мужицтва, про котре ті громадівні всього більше думали.

Для того, шчоб мужицтво похвалило ті виступи, треба, шчоб воно теж розуміло державні порьядки, а для того, шчоб напр. яка мужицька громада помогла такій пробі не даватись в руки жандармам, яка була зроблена в Одессі, або оступилась так за кого небудь з тих громадівців, котрих начальство хапа десьятками, як пробовали оступитись київські студенти за товаришчів, треба, шчоб громада знала і любила тих льудеј, як льудеј громадських, як товаришчів.

Мужицькі ж повстаньня цілими громадами скрізь, а в Россіі більше ніж де небудь, можливі тільки зза причин јавно громадських і господарських (соціально—економічних). Најслабшиј бік мужицьких бунтів в Россіі, не тільки в середній Московщині, а з XVIII ст. і в нашій Україні і навіть, здається, і в других козацьких землях, завше був і єсть в тому, шчо в мужиків не ставало розуму про державні порьядки, шчо мужики, повстајучи проти тієї неправди, котра безпосередно давить јих, завше думајуть, шчо вони повстајуть не проти закону державного, а за закон, за

царську волю, проти котрої їдуть мов би то не вони, а пани, або чиновники. Через те вивченому чоловікові страшенно трудно ї підступити до мужиків в такі часи,—хиба він візьме на себе личину, мов би то ї він вірить в царську добру волю. або в таке инше, як бродьачі салдати ї другі подібні, шчо завше показується в мужицьких бунтах в Россії. Так на таку личину далеко не всякій вивченій чоловік згодиться пітти, а шче менше здоліє видержати її, навіть хоч би хто ї задумав таке діло.*) Ясно, шчо віру мужицьких громад наших в царській закон може розбити тільки докладне товмачінья, пропаганда. А в тім то ї лихо, шчо такої пропаганди в такі гарьачі часи, як бунти громадські,—громада мужицька навряд чи ї стане слухати од негромадського чоловіка. Ясно значить, шчо ї дльа того, хто держиться думки про те, шчо ї краєві громадські бунти посувають час спільної зміни в теперішніх порьадках, все діло зводиться на те, чи стане він громадським чоловіком шче перед бунтом, чи ні.

Нам здається, шчо розмови про те, коли слід

*) Говорючи так ми становимось зовсім не на правове поле, а на природне: ми не кажемо: „яке хто має право підводити, або обманувати других?“ ми кажемо: „рідко хто зважиться обманувати самого себе, нести свою голову за те, чому він сам не вірить, говорити таке, шчо тільки затуманюватиме в других ті думки, котрі він вже дльа себе самого вияснив!“ Потреба говорити правду, єсть така ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чистим воздухом. В таких случаях, як „краєвій бунт“, не можна навіть говорити про те, шчо обманом зробиш счастья людім. Навіть великі повстанья Разіна, Пугачова, в котрих не було ясних політичних думок, а до того був шче ї обман, „самозванщина“ і. т. д. — кінчались тим, шчо повстанців побивали. А шчо ж зостанеться з „краєвого бунту“, коли після того, як його задавлять, не зостанеться в людих навіть і ясної думки про те, за шчо люди наложили своїми головами? І шчо ж в кінці всього зостанеться з самих думок про „нове життя по правді“, коли в однім місці самі проповідачі його доложать одну неправду — про царя, в другім другу — про бога і. т. д.

„кликати народ на спільний переворот“ і як „зводити в один великий взрив“ малі бунти, — даремні клопоти, бо коли б вже дішло діло до того, то „більша частина народу“ обійшлась би і без усяких верховодів, котрі б її кликали, та стрілили, та зводили. Та коли б більша частина народу „построїлась в ряди громадівців“, то, певно, нічого б було вже і „переворот“ робить. Значитьсь, коли розмовляється про те, як держатись громадівцям до повстань, то можна говорити тільки про малі, краєві повстанья, бунти. Ми вже сказали, шчо, як нам здається, бунти не робляться з гори, а шчо вони піднімаються знизу од немоги терпіти неправду. Нам здається далі, шчо хто б шчо не думав про краєві бунти, чи вважав би їх користними, чи шкочливими, а державні і громадські порядки в Росії і в Галичині тепер зашли в такий кінець, шчо мужицькі бунти мусять підніматись де далі, все частіше. *) В 95 случаях із 100 навіть „бунтареві“, не громадському чоловікові, трудно буде розпалитись самою думкою на стільки, шчо б понести свою голову в тій справі, котра просто не вража його ока і уха. З другого ж боку ніодин справди живий чоловік не витрима, шчо б не пристати до діла, шчо робиться коло його, в котрому він бачить хоч зерно своєї правди, і не постаратись, шчо б те зерно розросло як найбільше. Коли такі живі люди з громадівців наших, ставши своїми людьми в мужицьких громадах, будуть свідками того, шчо громадам тим

*) З політичного боку Росія тепер подібна до Франції перед революцією 1789 р., з соціального — до Англії 20 рр. XIX ст., Прикарпатська ж Україна багато в чому подібна до Боснії і Герцеговини.

робиться кривда, котрої вони не може стерпіти, то, певно, вони і повстануть вкупі з громадою, і в такому случаю вже, звісно, мусьять приложити всю свою силу на те, щоб повстаньня громадське пішло як најдальше: щоб не тільки громада противилась тій најближчій кривді, зза котрої піднялась вона, а і попробовала змінити і усі ті порядки, од яких вона терпить: напр. в селі обернула всю землю в громадську, як цього маленькі проби вже і робили наші мужики позаторік в Подольській губернії, правда, тільки з землями своїх же мужицьких багатирів. Так значиться і тут все діло зводиться на те, чи стане громадівець-„повідач ділом“ осілим громадським чоловіком, чи ні.

В решті ж, навряд хто б міг вірити в те, що напр. в Росії на близькі часи, при теперішній силі війська державного, може бути навіть таке велике мужицьке повстаньня, як в часи Хмельниччини, або навіть Пугачівщини. Далі ми думаємо, що давати дуже велику вагу повстаньням, а до того і вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звать „соціальною революцією“, може стати ділом одного великого повстаньня, навіть і в одній великій країні, — це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські і господарські. Звичка та вкорінилась в людях письменних за ті часи, коли люди, поставлені в державних урядах, (царі і виборні, як напр. якобінці в часи великого повстаньня французького в XVIII ст.) думали, що вони можуть державною силою з гори повернути життя, і самі думки і звичаї тисяч і мільйонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки ішли тоді поруч із старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що бог творить в світі чу-

деса, а потім коли ї дїбралась до того, шчо побачила порьадок в зміні всього на світі, то все таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному, — *les révolutions du globe terrestre*. В XIX ст. багато було повстаньнь, — а ніодно з них не зділо змінити до корінья порьадків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами ї науки про природу, геологія і біологія, показали, як помалу їдуть всі зміни на світі, і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпусканья, зріст). Нова наука природья мусить перевчити письменних льудей і в їхніх думках про зміни порьадків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах, та повстаньях, і привчити памјатати, шчо всі порьадки в льудських громадах ростуть, а не роблятьсьа од разу, і шчо державні, чи противудержавні заходи ї повстанья — тільки частина тих приводів, якими посувајутьсьа зміни в льудському житья, а далеко не все. До того ж і наука про громадське житья, де далі, все більше виясня, шчо державні порьадки колись, тоді як најголовніше діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забіранья землі војаками, — а тепер державні порьадки найбільше — тільки покривля порьадків господарських і послїдок думок льудських, — і шчо значить їх ні заложити, ні повалити в кінець не можна од разу. Сама думка про „*безначальство*“ одкида усьаку думку про переміни з гори в низ, а не з низу в гору, — од особи до товариства ї далі, і примушује перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і вменшити віру в самі повстанья. Повстанья можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі

порядки, котрі вже підкопані з усіх боків инакшими способами (те і друге видно напр. на повстаньнях за такого шче доволі простого діла, як державна воля і спільність Італії), а зробити нові порядки, та шче і громадські і господарські, саме повстаньня не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські і господарські, вертаються безпремінно „на другий день повстаньня“, коли їх нічим замінити таким, шчоб господарські потреби людські так, чи сяк, та вдовольнялись, — а з тими потребами люде, не ждуть довго. Таке і случилось в 1848-49рр. у Франції, коли в перший раз в великому місці попробовано було зразу перевернути старі господарські порядки, поки сами шче шчирі громадівці не змогли і здумати, а не то зробити зразу усі нові порядки. Майже на тому самому зупинивсь і повстанський уряд „Парижської громади“ 1871 р., котрий навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасовав осібногo обладаньня ні хат, ні фабрик, як через те, шчо шче мало було в самому Парижу людеї, котрі б пристали на те, так і через те, шчо тоді б йому пришлося самому поробити усі нові порядки в Парижу, а далі в усій Франції, без кетрої трудно собі і здумати життья Парижу. *) Сила зросту нових

*) В виборах 26 марца в уряд Парижської Громади з 480.000 виборців подавало голоси 230.000 чел., а з них 167.000 за Громаду. З 92 вибраних було 21 не соціалістів, 18 соціалістів-федералістів, 44 јакобінців і так званих блакністів. Перед кінцем П. Громади після того як з неї вишли 21 смиришчих республіканців, в ній було 57 јакобінців і 23 соціаліста-федераліста. Змін господарських уряд Парижської Громади тільки і зробив, шчо дав волю не платити за квартири за часи війни (од Окт. 1870р.), звелів одібрати церковні маїетки на громаду, продовжив строк недоплати по позичкам за часи війни, дав волю забрати заставлені в позичковому скарбу речі на дорожчі од 20 фр. *Lefrançais. Etude sur le mouvement communaliste à Paris, en 1871.* Прибавити треба, шчо по селах вже зов-

громадівських порьядків значить не стілько в повстаньнях проти старих порьядків, а особливо не в скасуваньнью державних порьядків, скілько в зрості малих і великих *товариств* між льудьми, в *зміні звичаїв і думок* льудських по всім громадам якої країни, коли не всіх країн, хоч би на першій раз самих європеєських,—в цілім рьяді *праць* зовсім не політичних, а *громадських і господарських, родинних, наукових*.

Тепер шче єсть льуди між чесними громадівцями, котрим таї думки не льубі, котрі навіть думають, шчо коли льуде не будуть вірити в те, шчо зараз же все буде по їхньому, то і руки опустять. Тільки ж це такий же самий страх, як і той, шчо мов би то, коли льуде перестануть в бога вірити, то всі злодіями стануть. Зовсім инакше: власне віра в те, шчо завтра все буде по нашому, коли не спевниться, — (а ми бачили це не раз за XIX ст.) — доводить до того, шчо в льудей, котрі вчора вірили і гарьачились, завтра руки опускаються!

От справди осіле життьє в громаді за докладною шчоденною і шчодня потрібною громадянам працею, може в кінець одучити шсьменних льудей од тих старих державних звичок, котрих шче чимало зосталось і в теперішніх громадівців, навіть і в тих, шчо, покинувши (не дуже давно) *якобінські думки*, пристали до думок про „*безначальство*.“ Тільки шчодня маючи діло з льудьми, котрі повиростали серед теперішніх порьядків, можна побачити усе, чого не стає їм дльа „*нового життьє*,” і кожну хвилину помагати їм

сім не розуміли не то, шчо то таке за соціалізм, а і самої республіки, і жахались її, як безбожества і мов би то розбою.

посуватись до нього. З сотень примірів такої помочі зовсім не політичного духу, ми зупинимось тепер на одному. Важко собі і пригадати, шчоб цілковиті безпанські і безначальні порьадкі могли заложитись там, де льуде так мало вміють господарьувати коло сирожі тварі і машин, як напр. наші мужики, через недостачу в них науки про природу. От вже з цього одного виходить, шчо дуже потрібно, шчоб по нашим громадам були льуде, котрі не тільки б уміли розсудити про державні і господарські порьадки, а шче б уміли господарьувати коло скоту, на землі, на фабриці і т. д., најліпшим науковим способом і могли б навчити тому мужицькі громади. Скажемо просто, не заходьчи дуже далеко од того, шчо ми тепер бачимо в Россіі: нас беруть завидки, коли ми читаємо „Письма изъ деревни“ і т. и. химика Енгельгарда, і ми думаємо: чому не чуть про льудеј, котрі б так розумно помагали мужицьким товариствам і громадам вправляти своје господарство, як вправляла тој Енгельгард своје власне, дльа својеј користі, најмитами? Ми б бажали нашіј Украјіні сотні Енгельгардів з десьатками спеціальностей та тільки з громадівськими думками і цільми в праці. Охота до такојі праці, до помочі мужицтву закладати усьакі господарські товариства, показувалась і в Россіі в початку громадівського руху в 60-ті роки. Тільки скоро вона замінилась самоју проповідьдью про повстаньня. Та при порьадках державних в Россіі важко було і витримати з самими смирними пробами товариського господарства, шчоб не дістатись в руки поліції, важко було вивченим соціалістам не махнути на все таке рукоју. Тільки ж все таки в самому мужицтві, і у нас на Украјіні, сами собі ростуть проби товариського господарьу-

ваньня*) і ждуть того, щоб вчені люди подали їм своєю поміч наукою.

І ми найгарячше бажаємо, щоб скорше пропали царські державні порядки в Росії, щоб такі люди могли виробитись з гарячих молодих громадивців, котрі тепер гинуть по тюрмах, і щоб счезла в наших письменних людях панська незвичка до затяжної, холодно обдуманної неполітичної праці, котрої доволі знайдеться по наших мужицьким громадам. Такі люди допоможуть повиростати по тим громадам пуп'яшкам, з котрих пойдуть парослі нових громадських порядків, що, вбільшујучись, де далі, випхнуть старі порядки новими, не здуманими тільки, а готовими і з готовими для них людьми — громадянами. А така служба мужицьким громадам більш ще, ніж друга, потребує довгої осілості серед них.

Так вже сама осілість наших громадивців по країнам і громадам, — осілість, котра так потрібна власне на нашій Україні в її теперішньому стані, примусить їх звернути увагу на багато річей, котрі уважити треба б було в наші часи і другим, що пеклюються про конечну зміну громадських порядків, і підобре в наших громадивцях ті думки про ту зміну, котрі виходять і з нової всевітньої науки.

Теперішній стан нашої України зверта увагу ще на багато таких справ, котрі важливі і для громадивців на всьому світі. Так напр. було вже сказане вище, що в нашому мужицтві в Росії показуються люди, котрі їдуть проти повіства, котре, між инчим, просто пристало до чужого на-

*) Дивись спом'януті статті в «Недѣль», а также в «Кіевск. Телегр.» 1875. № 14

чальства і панства і ворогує проти українства, а шчо в нашій Україні в Австрії попівство виробилось в своје панство. Через це все наші громадівці мусьять виступити проти попівства дужче, ніж це доси роблено було громадівцями напр. в Московщині. В Австрії наші громадівці мусьять виступити проти попівства може шче дужче, ніж в Україні малоросійській, власне через те, шчо там попівство не так јавно одцуралось од української породи і иноді манить себе і других і самі мужицькі громади буцім то воно стоїть за ті громади і може полекшити їх долю. В нашій австрійській Україні безпремінно і јак најскорше треба налягти на те, шчо**б** попівство обмерзіло молодим лядім, шчо**б** вони не јшли в попи. Отже, повалити готове попівство і не дати вирости новому серед таких братств, јак штунда, котрі тепер виступајуть проти готового „православного“ попівства, та тільки з тією ж самоју „свѣтоју“ книгоју, на котрій заосновались православні свѣтошчі і попівство, помогати теперішнім противупопівським братствам стати лядьми цілком вільного розуму — можна тільки так, шчо**б** підкопати в корні віру в те, чого не бере розум чоловічий. А це можна зробити тільки за помічьчу науки про зріст усього в природі, а також про те, јак росли і віри і попівські порядки по всьому світу. Тепер вже в Европі досить виробилось такої науки, та тільки громадівці мало спожиткували јїї в своїј проповіді, навіть і ті, котрі, јак „спілка громадівська“, „Alliance Socialiste“ 1867 р., просто написали в своїм уставі, шчо „Спілка“ зајавља, шчо вона не вірить в бога і хоче, шчо**б** „віра замінилась наукоју.“ А по дејаких країнах (напр. в південній Німеччині і в самій Франції) шче не перевелись громадівці, котрі думајуть

помирити своје громадівство з вірою і навіть з христіянством. Тільки остатніми днями в північній Німеччині, коли показала проба пруського лютерського попівства привернути до себе робочих вигадкою „державного і христіянського соціалізму,“ — німецька „соціально-демократична партія“ виступила з різкою проповіддю проти віри і попівства. Доси ще противу-попівська наука держиться скрізь більше серед багатших людей і переходить до чорноробів дуже помалу, більш *кранельками*, шчо проціжуютьсья зверху вниз, ніж через впорядковане навчаньня од людей, котрі взьались за те докладно. А таке навчаньня тепер дуже потрібно, бо попівство було першою білою працею, котра підняла купку людей над другими, чорноробами, а потім в купі з војацтвом, а далі з усяким иншим начальством і панством, вбільшувало і святило нерівність між людьми, захопило собі великі мајетки і доси стоїть за них і підпира державну і громадську неволю і нерівність і всильується повернути великі купи богомільного народу проти усіх противників тієї неволі і нерівности, в тим числі найбільше проти громадівців. Віра ж і попівство здавна підбивали незгоду між людьми і не можуть перестати підбивати її ніколи. До того всього, коли нові безначальні порядки потрібують, шчооб люди мали більше часу на науку і не несли нікчемної праці і видатків, то певно, шчо скасуваньня віри, богомільства, церков і попівства влекшить ті тьагарі, котрі скрізь несуть людські громади. От через це все наукова праця з різних боків проти попівства єсть одна з найбільших потреб прихильників громадівства скрізь. *)

*) Уряд Громади Парижської 1871 р. постановив, шчо віра—

Коли ж на нашій Україні попівство зверта на себе більшу, ніж по деяких інших країнах, увагу громад, то тут мусила б повстати тепер же, по всім купкам українських громадівців, пильна праця, шчоб почати широку проповідь проти корня віри і попівства за поміччю науки природньої і громадської.

Вище було сказано, шчо українство задержалося майже тільки в самім мужицтві, і шчо дуже мале число письменних льудеј признається на Україні до свого краю і льуду. З того виходить нова служба для тих з теперішніх вивчених льудеј, котрі не зрікаються свого українства. Льуди ті, коли вони тільки трошки роздумаються, то не можуть стати іншими, як пријателями мужицтва, подібними демократам, соціалістам і т. и. гуртам в других країнах. Тільки ж в цих других країнах, де державні порядки не одвернули так вивчених льудеј од мужицтва, як в нас, такі гурти можуть лекше звести своју працю на саму проповідь про зміну теперішніх невігодних простим льудім порядків, державних і господарських, залишивши інші громадські справи і потреби, — наукові, мајстрові і т. и. на других льудеј. Ці другі льуде часто зовсім і не розуміють думок про ту зміну в громадських порядках, а працюють просто для теперішніх, а иноді і ворогують з тими, хто хоче

діло домове, а не громадське. Управи IV і XVII волостів (arrondissement) парижських постановили, шчо в школах громадських не будуть вчити попи, — шчо всьа наука в них буде опиратись тільки на вільному розумі, а управа XVII волости постановила, шчо ученикам не будуть давати в школах ніякої книги, ніякої речі, котра чим небудь буде противна науковому методу." *Lefrançais, App. 53—58.* Тільки доси шче таких школьних книг не ма! А в такі то часи, як часи Громади Парижської најліпше і видно, яка помилка була зроблена через те, шчо попівську силу серед простих льудеј, особливо селян, не підкопано було ранішче — наукою.

зміни. Тільки ж все одно, часто вони, і не гадаючи об тім, працюють дль того, шчоб стала можливою цілковита зміна теперішніх громадських порядків, иноді шче більше, ніж деякі проповідачі самими словами про ту зміну. А часто і ті самі проповідачі тільки користуютьсьа тим, шчо виробили і вигадали такі льуде дльа своєї цілі і потреби. Доволі буде, шчоб пояснити нашу думку, вказати напр. на тої вжиток, який робльять тепер проповідачі громадівства з статістики і науки про господарство громадське, з науки про старинне громадське життья, і про звичаї і думки усьаких народів, — з науки про зміну страви на працю в тілі чоловічому і з усієї нової біологічної науки в загалі. Ми вже не кажемо про вигади технічні, без котрих теперішнье, а шче більше будущче господарство не проживе і години, або про початкову науку дїтську. Доси всі такі справи були зовсім в руках льудеї старих порядків і навіть не дуже звертали на себе увагу проповідачів громадівства серед чорноробів, — хоть завше вагу їх розуміли льуде, котрих можна вважати за батьків нового громадівського руху, як напр. Овен, С. Сімон і др. Доси навіть всі розмови про те шчоб зробити правдиву статистику чорноробського життья самими товариствами робочими зоставались самими розмовами. Тільки недавніми часами і в зїздах самих виборних од чорноробських товариств громадівського руху, поставлені були думкі про такі справи, як цілковите навчаньня дїтеї: Enseignement intégral, instruction intégrale, на зїзді „Всесвітньої Спїлки“ 1867 і 1868);*) торік на зїзді гурту німецьких громадівців постановлено видавати науко-

*) Навчаньня наукам (безпопівське), умїлостям і ремесництву.

виї місячник (Die Zukunft — Будущче; окрім того виходить в Швейцарії другий подібний місячник „Die Neue Gesellschaft“ — Нова Громада). Подібні проби єсть тепер і в Французів („Le Travailleur“ — Робітник, — „Le Socialisme progressif“ — Поступове Громадство,) у фламандців і др.

Такі проби науки чисто громадівського напрямку шче доволі слабі. Тільки ж в Західній Європі од того шче не така велика шкода, бо як ми сказали зараз, там дльа такої науки працьують і нехотья льуди і других думок. Наша ж Україна тим не подібна до других країн, шчо в нас до мужицтва не доходить і стілько з вигадів панської науки, скілько їх доходить по других країнах, де панство не одірвалось од мужицтва в зовсім вже чужу породу, і шчо в нас вже зовсім ніхто: ні державне начальство, ні панство не помага і тим науковим працьам, котрі служать навіть тому, шчо б пізнати свою країну. Мало того, в нашій Україні всьакиї, хто ухопив хоч трохи науки, вже перебіга од мужицтва в гурт чужих йому льудей і становитьсьа паном навіть і тоді, коли б вважав себе прихільником мужицтва. От через це у нас ті невеличкі купки льудей, котрі, маючи всесвітні думки про волю мужицтва, не зреклись свого українства, мусьять робити не одно те діло, котре по других країнах роблять подібні їм гурти льудей, а кілька діл, починаючи од діл академичних, (таких напр. як збори слов мови нашого народу, без котрих не може посуватись ніяка проповідь і наука серед мужицтва і котрі напр. в Московщині роблятьсьа за поміччю держави) і кінчаючи ремесництвом, проповідьдбу в мужицьких громадах,

повстаньними з тими громадами і т. и. *) Це праця, звісно, не легка, і не всякій, хто не був в шкурі українській, зрозуміє потребу усіх частин такої праці. Тільки, розваживши добре, усякій прихильник мужицьких громад мусив би згодитись з тим, шчо те, шчо примушує доля робити українським прихильникам мужицтва, мусили б робити подібні ж льуде і скрізь, — шчо скрізь би було корисно для мужицьких громад, як би всяка праця, чим небудь, — чи просто, чи боком, — потрібна тим громадам, робилась льудьми з громадівськими думками, а не бајдужими, а то і ворогами громадівства, — і як би усі льуде, котрі тепер поділились способами (спеціальностьям) праці потрібної для громад, були, коли не в спільці і змові, то хоч би розуміли один одного. От такого розуму всіх таких спеціалістів, а шче ліпше: спілки і змови між ними, і мусьять бажати на нашій Україні прихильники мужицтва, і для того, шчоб вона наступила, вони мусьять взятись за всі ті справи, котрі просто і боком потрібні на користь мужицьким громадам української породи в їх теперішньому стані. Українським громадівцям нічого страшитись, шчо вони розкидаютьсья по великій купі різної праці. Хај тільки не розкидаютьсья хоч по безмірній обшарі російського царства, а осьадуть на Україні, коло українських праць, то не забаром наших льудеј достане на всі ті праці.

Ось деякі важніщі признаки стану українських прихильників мужицьких громад, українського громадівства теперішнього часу, по крайній мірі по

*) Шчоб напечатати «Толковий словарь великорусскаго языка» Дала, для котрого слова збирала Академія, царь дав 6000 руб. — Про те, як стоїть в нашій Україні початкова школьна наука перед державною Московичиною, дивись в другій часті «Громади»

нашому розуму. Ми думаємо, що говорили не зовсім неправду, коли казали, що ті одміни не в чому небудь зовсім особному, а в тому, що стан України де в чому ясніше показує потреби таких змагань і праць, котрі потрібні і скрізь. Таке ж, думаємо, виходить і з тією одміною українського громадянства, на котру ми зведемо усі ті, що вище були показані, і котру ми скажемо словами: *український соціалізм не партія, а громада*. То значить що українські соціалісти мусьять од тепер же змагатись, щоб, осівши по нашим громадам, приложити свої голови і руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому життєвому громадському (*services publiques, fonctions sociales*) і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порьядки, показувати примір їх, та обороняти старі забутки і нові парослі тих порьядків од ворогів їх усіма способами, мирними і воjaцькими. Нічого здається прибавляти до того, що такі робітники для українських громад мусили б тепер же, осідаючи по тим громадам, змагатись до того, щоб счеплятись в спілки з своїми товаришчями по всіх громадах од ближчих до дальших і з усіма тими, хто тільки чесно працює коло такої, чи иншої, більше, чи менше просто потрібної для України в її теперішньому стані праці,—так щоб Україна, як скорше, покрилась цілою *сіткою* зчеплених один з другим *товаришів* і *товариств*, робітників українського громадянства, з котрих як найбільше людей були б і товаришчями в мужицьких громадах.

Ясно, що не тільки для того, щоб наступила велика зміна в теперішніх порьядках і на нашій Україні, але і для самого того, щоб по ній появилось багато таких людей, котрі потрібні для

того, щоб по всім громадам нашим поставити думки про нове громадське життья, потрібно багато праці і у нашій Україні і навкруги її, і, певно, не мало часу. Не тільки ніодин чоловік, а і ціле коліно ровесників, що тепер живуть і працюють, не може взятись наперед вказати всі приводи і дороги до того кінця. Та і в усьому, слово, проповідь і сама наука, тільки один з приводів громадського зросту і доси ішли більше позаду його, ніж попереду. Ми ж, починаючи наше печатне виданьня далеко од рідної України, ще менше, ніж хто инший, сміємо брати на себе верховодство навіть і в суду про те, як громади українські посуваються до тієї цілі, до котрої явно ідуть тепер громади в Європі, в Америці. Ми думаємо, що в усьому печать зробить своє діло, коли вона буде більш виясняти ті цілі, до котрих ідуть громади, судити ті дороги, по котрим вони доси ішли, те що привело їх до того, на чому вони тепер стали, ніж налягати безпряміно на той, чи на другий привод, на ту, чи на другу дорогу, так, мов би то тільки єсть один привод, одна дорога для живих людей та ще і в усьякий час. Печать же українська на теперішній час зробить велике діло, коли хоч покаже докладно *теперішній стан України*, як і через що вона прийшла до нього, — і pomoже тим людям з українців, які хотять зробити щось доброго для своїх громад, *зібратись до купи* і вияснити собі, де працювати і до чого прямувати, — а тоді вже вони самі знайдуть десятки дорог до спільної цілі.

Заложити тепер таку печать на самій Україні, навіть Австрійській, діло не легке, а в Росії цілком не можливе. Через це ми почали наше виданьня в Швейцарії, де ми маємо повну волю

слова, — хоч, правда, за те не маємо навкруг себе живої громади земляків наших. Ми добре розуміємо, що найліпше усього вияснили б всі сказані вище думки про стан нашої України і про потреби усякої праці ддя неї, коли б ми просто нанечатали цілий ряд праць по всім тим справам, котрі намічено вище. Тільки ж всьакиї мусить зрозуміти, скількох чоловіка праці потрібно ддя того. На Україні ж навіть тепер не зовсім вже бракує в людях, котрі б здоліли, коли б захотіли, випонити ті всі праці. Не мало земляків наших працює по чужим куткам над подібною, чи иншою працею, — і ми б нічого не сказали проти того, коли б хто заступав їхнє місце в громадах українських і навіть, коли б їхнє українське серце могло цілком задовольнитись працею серед чужих людей по чужим способам. Хаї спитає кожний з них самого себе: чи всі думки, котрі він хотів передати товариству, приїмались чужими людьми, і чи так само, як би він хотів, чи ні? Певно, ні! Так чи не пора ж українцям повернутись до своїх земляків і до праці ддя них просто? Коли ж за спільною працею всіх розумних українців налагодитьсьа, як слід, життьа 17 мильонів нашого льуду, тоді і ті „широкі інтереси,“ котрі тепер підбивають вивчених українців шукати собі поля ддя праці по чужих сторонах, на чужих мовах, зовсім не втратять, а шче більше виграють од того, що в світі буде одним бездушним трупом менше, однією живою великою пороною льудською більше. Аже ж всі ті розмови про „широкі інтереси,“ котрі будім то потрібують, шчоб українець почав служити їм з того, шчоб зрікавсьа власне своєї України, — нічого більше, як послідки тієї неволі, в котрій тримала нашу Україну чу-

жа держава—Польшча, а потім таке ж чуже Московське царство з безмірною чиновницькою централізацією. І всьакий українець і неукраїнець мусить же розуміти, шчо він просто служить неволі цілої великої країни і усьакому обдираньню, і кешені, і розуму великої людської породи, коли по волі, чи по неволі, ділом, чи бездільством, підпира і продовжує послідки тієї державної неволі і централізації.

Ми беремо волю поставити це діло просто і ясно перед судом земляків наших, без помочі котрих ми не можемо послужити нашій Україні, як би того хотіли. Закладаючи перше цілком вільне виданьня українське, ми будемо старатись зробити його сталим і одчинимо його дльа всьакої письменної праці земляків наших, котрі держатьсья однакових з нами оснівних думок про життья громади і природи: хто признається до громадівства, *своєї волі* (авто-номії) мужа і жінки кожної особи, спілки, громади, людської породи, до *вільного товариства* (федерації) громад і пород людських, до *вільного розуму* (раціоналізму) і *твердої науки* (позитівізм).

Обертаючись перш усього до земляків наших, маючи на думці в усьому нашому ділі перш усього і найбільше їх, розмовляючи про *людей наших і чужих*, ми зовсім не пристаємо до тих, хто б думав сіяти яку небудь незгоду між людьми не однакової породи. Далі, в наших книгах читачі побачуть не раз недобре слово про *чужих людей на нашій Україні*: про ляхів, москвинів, угрів, німців, жидів. Тільки ж, розваживши над тим, читач наш, певно, побачить, шчо ми говоримо про них не як про людей перш усього не нашої породи, а як про людей, котрі або шкодять нашому мужицтву, або не дбають про нього. То люди

стану панського, попівського, чиновники, купці і т. и. — неробочі білоручки, або коли і білоробочі, то до того такі, котрі зовсім не думають про те, щоб хоч стільки служити нашому чорноробу, скільки скрізь служать білороби чорноробам одній з ними породи. Така чи инша порода людська може нам бути більш, чи менш до вподоби, також, як і способи праці, які в ній вживаються навіть дльа нашої цілі. Тільки ми ніколи не дамо волі зачінати кого небудь в його домовій праці. Ми тільки мусимо давати одсіч усьакому, хто дума порьадкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але і не знаючи його, не питаючи його, або і зневажаючи його. Хто ж і чужий працьує в спілці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, а особливо до громад мужицьких, тої дльа нас такий же наш чоловік, як мов би то він був наш і зроду. Та такий і мусить бути усьакий громадівець: коли українець, котрий не став громадівцем, показує тільки, що він не додумавсь, або не довчивсь до кінця, — також само і громадівець на Україні, котрий не пристав до українців, — теж не довчивсь, не додумавсь до кінця, не поборов в собі пана, чиновника. Тільки ж і того мало: ми добре знаємо, що льудей додумавшихся до кінця шче мало на світі, і шче тепер шче не можна і бажати, щоб льуде панського роду і казенної школи зовсім служили мужицтву, та шче і українському. Примір такої служби мусьать показати перш усього наші льуде, то за ними підуть і чужі. Ми ж не пропустимо пошанувати усьаку працьу, чим небудь користну дльа наших громад, дльа українства, хто б її зробив і не наш чоловік хоч би він і не згожувавсь з нами в усіх думках наших, хоч би він і не думав про службу власне нашим громадам.

Далі, розваживши, що тепер добро і лихо громад в одній країні Європи зчепляється з добрим і лихим других близьких і далеких країн, ми не думаємо, щоб нашим людям слід було всилуватись рвати всі ті нитки, котрі чи так, чи сяк, а поїднали їх з людьми других пород в тих державах, до котрих тепер належать наші громади. Дуже гірко нам обійшлися ті держави, тільки ж дух все-світньої спільности, не маючи поки другої дороги, просувався до нас і через ті державні нитки. Замість того, щоб нам рвати ті нитки, котрі так, чи сяк, а їднають нас з другими, нам лише вкупі з ними переробити теперішнє поїднанья з невільного на вільну спілку рівних громад. Ми думаємо за себе, що українцям замість того, щоб рватись заложити свою державу, або які нєбудь дуалізми, напр. як угорський в Цісарщині, лише старатись розбавляти усяку державну силу і прямувати до волі краєвої і громадської в купі з усіма иншими країнами і громадами. От через те українцям најліше виступати з думками не стільки національними, скільки *автономними і федеральними*, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород. В кінці всього тільки автономія самих дрібних куп людських може помирити всі теперішні сварки між породами людськими. Ми напр. стоїмо за волю нашої породи, — але ж ми думаємо, що було б не по правді, як би ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та і гнітили на менші частини, або і на купки людей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими, — так як це робиться скрізь не тільки по державам, напр. як у французів, німців, москалів, угрів, польаків, — а і по таким країнам як наша, котрі ледви сами вибиваються з

під чужої неволі, напр. як у сербів, болгар і т. и. По нашій думці, кожна громада, кожне навіть товариство чужої нам породи, коли воно сидить і серед українських громад, мусить бути вільним зостатись таким яким воно хоче. Самим же українським громадам далеко користнішче тепер же почати добиватись як найбільшій своїй волі, ніж пориватись здобути дльа України більше, чи менше централізовані осібні державні порьядки. Добиватись такої своїй волі громадівської і крајевої (напр. навіть повітової і губернської) дльа України напр. в Россії ми думаєм, шчо буде і розумно і користно, — бо по такій дорозі українці підуть не сами, а в купі з федералістами і з других пород і до них пристане навіть чимало льудей і з самої державної породи московської. *)

Тільки ж все таки ми думаємо, шчо добра дольа льудей з тих пород, з котрими ми тепер зчеплені державними порьядками, стане проти нас, а найбільше ті, котрі більше звикли панувати над другими, або котрі мають користь з державного і иншого пануваньня: бо звичка і користь більше мають сили над льудьми, ніж слово і розум, і ховаються часто і під розумними словами про волю, рівність, спільність шірокі справи і т. п. От через те ми нанеред знаємо, шчо українське громадівство спітка собі ворогів не тільки як грома-

*) Ці всі справи не так то здумані і не так то далекі, як хто небудь може подумати. І тепер напр. в Галиччині стоїть шче справа про поділ Галиччини на Західню і Зхідню, котрих поділ по нашій думці инакши, ніж по думці тащмоніх націоналістів руських і польських. Не забаром буде в Россії Земський Собор, в котрому безпремічно мусьять піднятись розмови про «областну автономію», — і українцям і тим, шчо будуть в тому Земському Соборі і тим, шчо в ньому не будуть, приїдеться стати або федералістами нашого розуму, або стоїати за те, шчо введена була більше, чи менше централізована Україна (як Ц. Польське, Угорщина і т. д.)

дівство, а і як українство. Не тільки панство, попівство, купецтво, чиновництво в нашій Україні в Росії і в Австрії (найбільше, звісно, з перевертнів), виступить проти українського громадянства, а воно не буде лубезне великим кунам лубедей і в шчирій Московщині, Польщі, Угорщині, Німеччині, особливо лубідм столичним. По всьому, шчо ми бачили скрізь і шчо вже бачимо тепер і в Росії, ми можемо ждати, шчо і в Росії виросте гурт централістів, не тільки лібералів, (таких напр. як німецькі національ-ліберали), або демократів (як німецькі прогресісти, французські гамбетанці), а і соціалістів-державників, (як напр. німецькі соціал-демократи, або французські бланкісти). Ці всі гурти в землях, шчо були під Польщею, певно, пристануть до централістів польських, а в других — до московських, і всім їм буде не по нутру наше українство. Мо ждемо за те, шчо ті, хто сами побудили в стані лубедей недержавних і „окраїнних“, хто сам потерпів од централізму, ті будуть прихильнішчі до нас, — навіть коли вони будуть сами з поляків, шчо були колись державною породою, або з москвичів, котрі тепер державна порода. Ми ждемо через те більше прихильности до себе од поляків познанчиків, а потім од варшав'яків, ніж од поляків галицьких, або подніпр'янських, — од москвинів, північних поморців, низовців поволжських, донців, уральців, сибірських лубедей, ніж од лубедей столичної Московщини, або помосковлених українців, — далі од лубедей недержавних пород в Росії: финнів, естів, латишів, молдаван, кавказців і т. и., звісно, коли вони дізнаються про нас, — а за Росією од лубедей слав'янської породи, котрих доля подібна нашій долі. Українцям слід старатись стати в тісну спілку зо всіма такими *недер-*

жавними льудьми в Россії і в Австрії, навіть і з такими, котрі не зовсім шче дішли до громадівських думок, — тільки б вони признавались: 1) до того, шчо кожна порода льудська мусить бути сама собі господарем дома, — 2) та до того, шчо сила кожної породи льудської лежить в мужицтві. Ми думаємо, шчо коли українське громадіство вкоріниться на своїй землі і зчешиться з сусідніми демократичними і федеральними гуртами, то воно по троху втягнеться в широку спілку всеєвропейських демократичних гуртів, а між ними, најтіснішче, в спілку демократії льудей *менших і недержавних пород*, таких, як напр. західні славіяне, волохи, провансали, каталонці, бретонці, фланці, ірландці і т. и., котрих доля најіодібнішча до нашої, і серед котрих впорядкуються тепер скрізь гурти, подібні українській хлопоманії або і громадіству.

Не дуже то давно можна було звертати малу увагу на подібні гурти, і навіть думати, шчо вони коли не шкодливі, то лишні. Шче років з 10 — 20 ті гурти були малосильні, а як де, то і зчеплялись з старими думками (попівськими, чи феодалними). А до того гурти розумців (раціоналістів), вільнодумців (лібералів), народовців (демократів) і громадівців, впорядкувавшись перше там, куди держава і купецька сила постягала більше льудей, багатства і науки, то б то серед пород державних, (французів, німців, англичан, москвинів і т. и.) виступали з словами про всесвітнє братство, рівність і волю: всенародство-інтернаціоналізм. Перед тими словами, думалось, шчо розмови про яку небудь одну країну нічого не варті, а розмови про своїх і „чужих льудей“ мов би то і зовсім шкодливі, бо тільки руїнують тісне всесвітнє

братство. Тільки ж остатніми часами показалося, шчо де в кого і з „інтернаціоналістів“ слово народ (nation) значить держава, так шчо ті інтернаціоналісти зовсім і не вбачають недержавних пород, а иноді і льудеј малих держав. Далі показалося, шчо „патріотичні“ гурти льудеј, по малим країнам і недержавним породам, замість того, шчоб замірати, як того ждали було, все всильувались, а порьад з тим і почали де далі все більше обертатись до думок розумівських і громадівських (як то показујуть деякі товариства феніянські в Ірландіі, каталонські федералісти і громадівці, де які льуде серед французьких провансалів, як напр. видавці La Lansetto цілії фламандської громадівської гурті т. д.) А до того вијавилося, шчо слова про братство і рівність всесвітнью у деяких льудеј з пород державних, навіть і з громадівців, льубісінько живуть порьад з звичками верховодити над другими по приміру держав тих, в котрих повиростали ті льуде, і з зневагоју до „темних“ і недержавних льудеј. Так напр. показали себе в часи після повстанья сербських мужиків в Герцеговині проти турецького і потурченого панства і чиновництва, — і далі в часи війни славянських пород проти турецької держави, — угорські і німецькі не то ліберали, прогрессісти, а і демократи і соціалісти в Австро-угорщині, а за ними і німецькі соціалдемократи в Германіі і навіть в Швейцаріі. Од проповідачів рівности всіх льудеј, од космополітів почулось, шчо славяне варварська, розбіїницька, порода, шчо треба вдержати „німецьку греблю проти славянства“, шчо проложена од Балтицького моря до Адриатицького, або і посунути її шче далі на захід; — од інтернаціональних ворогів теперішніх держав почулись скарги на те, шчо зневажајуться „наці-

ональні і навіть державні інтереси“ угорські, австрійські, німецькі, шчо усьа Австро-угорщина— частина Германії, бо і то, шчо в ній щче не помічено, то б то землі славянські, все таки „передня земля Германії“ (ein Vorland Deutschlands). Дішло до того, шчо вже верховодники „Всесвітньої спілки робітників“ записьагали не тільки в тому, шчо 99⁰/₀ неволі і здирства, котре буцім то терпльять славяне в Турції, єсть видумка „Россії“, а і в тому, шчо „не можна показати ніодній голови з південних славян, котра буцім то рветься на волю!“— до того, шчо проповідачі всесвітньої революції чорноробів стали кликати держави і начальства європейські поратувати Турцію, навіть з „statu quo“, і не то вже, шчо побити начальство царя россійського, а шчо б і одігнати од цивілізованного світа „Россію“, котру вже всьу, і з самими її „нігілістами“, звали диким звірем!*)

*) Цього всього доволі знайдете в віденьських і пештських газетах усьаких гуртів, і в соціалістичній пештській Arbeiter Wochenchronik (угорська Munkas-Heti-Kronika), єйцігському Vorwaerts і др. газетах германських соціалних демократів, а за ними і в Швейцарському Grütliener і т. и., італіянській La Plebe і т. д. і т. д.,— а в купі в брошурах одного з верховодів німецького соціалізму і Інтернаціоналу, Лібкнехта — Zur orientalischen Frage oder Soll Europa kosakisch werden? і Die Orientdebatte im deutschen Reichstag. В тому, як себе держать німецькі соціал-демократи перед славянами не буде нічого дивного, коли пригадаємо собі, шчо апостол тих лудей, Лассаль, писав не дуже давно (в 1863 р.) шчо він дуже зрадів, прочитавши в одного прусака слова: «я сподіваюсь дожити щче до того часу, коли снадок Турції дістанеться Германії і коли полки німецьких салдат, або робітників стануть на Босфорі.» Далі Лассаль каже: «я признаю право національності тільки за великими культурними націями, а не за расами, котрих все право тільки в тому і єсть, шчо б ті їх переробляли і розвивали далі. (Nein, Nationalitätsprincipien bin ich nicht.... Ich vindicire das Recht der Nationalität nur den grossen Cultur-Nationen, nicht den Rassen, deren Recht vielmehr nur darin besteht, von jenen assimiliert und entwickelt zu werden) Цікаво, шчо тут же Лассаль каже, шчо він «наїршучий противник федеральної держави і такиї же

Так то привітали навіть соціальні демократи сусідніх державних пород проби слав'янські впорядкуватись по своїй волі на своїй землі. Нас німало не здивує, коли також само привітають льуде державних пород і українські проби. *) У наших земляків галицьких єсть дві приказки: ¹⁾тікай льаше, бо все, шчо на тобі, то наше,“ — ²⁾ „Посуньсьа, льаше, нај русин сьаде!“ Ці дві приказки јасно малюють те, јак стоїть діло між державними та панськими — ј недержавними та мужицькими породами льудеј скрізь на світі. Не тільки все, шчо пани ј держава витьагајуть з льудеј простих, недержавних, все, шчо на панству але ј теперішнья сила самих противупанських і противудержавних гуртів серед льудеј державних пород на добру частину виросла через те, шчо висисала грошеві засоби ј вивчених льудеј од льудеј простих, од породи недержавної. Тепер, коли показујутьсьа льуде, шчо хотять покинути працьу тільки на породу державну, а повернути јїї на породи недержавні, — і впорядкуватись серед неї самі по собі, — багато де кому приходиться *знімати* з себе те, шчо він надів *чужого*, і багато де кому приходиться *по-*

прихильник унітарної.» — Briefe von F. Lassalle an C. Rodbertus — Jagetzow. Berlin, 1878, 56—57. Цікаво також, шчо і в соціалістів других державних пород часом проривајутьсьа подібні ж неприхильні слав'янам думки і шчо напр. ціну недавньому повстанью сербів проти Турції зложив на бернському зїзді Association Internationale в 1876 р. вірніше других чоловік недержавної породи, фламандець Де Пене, навіть вірніше дејаких з всеросійських соціалістів. Тільки те, јак німецькі громадівці напали на російських «нігілістів» і романських «анархістів» трохи провчило і тих і других і в цїј справі, јак це можна стало бачити напр. на Bulletin de la fédération jurassienne з 1877 р.

*) Доси нам не раз вже траплялось одповідати на питањя: на шчо ми печатајемо «Громаду» по українському? Ми не можемо инакше одповісти, јак спитати в своју чергу: «а чому б нам не печатати по українському?»

сுவатись. Це ж, звісно, не всьакому подобається, — навіть і з тих, хто говорить, що всі льуде рівні. Того, хто звик мало вважати на самі слова та звик заглядати в середину льудського життя, того ці всі буцім то нові розмови і зовсім не космополітичні і недемократичні вчинки угорських і німецьких і т. и. прихильників всесвітнього громадства проти славянства і т. и. не можуть дуже здивувати. Він зна, що старі звички живуть в льудіх довго і довго заховуються і під новими думками і словами і навіть обертають їх собі на службу. Він зна, що в світі всьака сила посувається тільки перед силою ж. Напр. льуде угорські і німецькі дуже довго звикли панувати над славянами, як льуде державні, як пани, кунці і т. и.; — з того пануваньня довго перепало де що і деякому з чорноробів угорських і німецьких, котрі все таки вважались за щось вище, ніж славяне, — щоб не тільки панство і купецтво, а і добра частина самого чорноробства державних пород не отруїлась державною отрутою. А вже, звісно, нею отруїлись письменні льуде і з самих громадівців. Щоб ту отруту вигнати з світа, мало самої науки словом про те, що всі льуде однакові та брати, — а треба, щоб „менші“ впорядкувались обік з старшими та показали їм ділом, що вони, як там не єсть, а можуть жити сами по собі. От через те навіть і наростання нових породних держав, таких напр. як Італія, Рومунія, Сербія, Болгарія і навіть як Германія під боком у Франції, — все таки користо дльа зросту космополітичних думок у сусід їхніх, котрі доти хазьаїнували по їхнім хатам, як „великі народи.“ Такі національні держави, які вони не єсть, а спиняють не тільки вояцьку і державну зневагу одних пород льудських другими, а ще і

кладуть „початок кінця“ тому, шчоб панство і багатирство (капіталісти) тих пород, шчо ранішче набрались сили,—висисало (експлуатіровало) льудей породи сусідньої і на господарському полі,—і кладуть кінець тій спільности, яка по неволі єсть в цій зневазі і цьому висисаньню між державою, панством, багатирством і т. зв. „народом“ державної і панської породи. Коли держава, панство і багатирство теперішніх „великих“, „культурних“ і т. и. пород будуть одіхнуті в свої країни хоч би новими державами пород „менших“ в Європі, а далі і в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняться вид до виду з своїм „народом“, тоді і „соціальний переворот“ настане скорше. Так само може бути користний навіть державний федералізм в Австрії і Россії, котрі би дав чехам, польнякам, (звісно там, де мужики—польяки) русинам, словинцям, словакам, сербам, хорватам, роминам і т. д., які вони тепер не єсть, свою волю на своїй землі. А всього користнішче було б, звісно, коли б серед усіх недержавних і мужицьких пород в Європі впорядковались і розрослись гурти льудей, котрі, оступаючись кожний за свою породу, були б в тої же час і явними прихильниками громад мужицьких,— такі гурти, як напр. громадівці фламандські, українські, чешські, сербські і т. и. Такі гурти не тільки зроблять думки про волю льудську справди всевітніми, бо занесуть їх в саму глибиню усіх пород льудських,— а до того і допоможуть льудім пород панських і державних викинути з себе усі звички панські і державні. Мало того, такі гурти на перших порах вменшать силу поступових гуртів серед пород державних, бо одведуть од них якусь долю перевертнів до праці дльа пород недержавних, котрі вони було покинули,— але потім

вбільшуть силу тих гуртів тим вже одним, шчо примусьять їх теж зібратись кожному на своїм природнім ґрунті, замість того, шчоб роскидатись скрізь, куди сяга межа державна. Безперечно, коли б усі понімчені славјане в західній Прусїї, або в Австрії, славјане поугрені в угорщині, пофранцужені провансали, бретонці і фламандці, попольачені русини, помосковлені українці покинули працьу серед письменства і громадства (політики) пород державних, а вернулись до праці, серед своїх льудей, — то державні письменства і громадства на час би втратили, — а скоро б за тим всі б виграли вже через те одно, шчо кожний би працьував на своїму природньому ґрунті. Як би там і де не було, а в Зхідній Европі, особливо в Россїї чується гарьача потреба в такому осіданьнью і розмежуваньнью праці, — бо тут вона дуже вже нерівно поділена, бо тут дуже прикладається закон, шчо „у имущаго и будетъ и преизбудетъ, у неимущаго же аще что и имать быти, отниметъ.“ І ми думаємо, шчо напр. українці, осівшись з своєїу працеју на своїму мужицькому ґрунті, — не тільки послужать своїму мужицтву, котре досі або обдирали, або обминали усі письменні льуде, або не знали як до нього приступити, — а шче послужать і всім сусідам, і самим польакам і москвинам, показавши ділом, — шчо пора вже зкінчить *кочуваньнє письменного* чоловіка думкоју і працеју „отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Тавриды“ і „od morza do morza!“ З таким кочуваньнєм можна служити кому і чому вгодно, — тільки не народові, не мужикові, бо мужики — льуде осілі і краєві і, в кожному краї, різні!

Спільні ж справи, — напр. спільна працьа дльа волі і т. и., — од того вже не програјуть,

щчо їх зовсім не в силах ніхто залишити, навіть, коли б і хотів. Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх льудей навкруги, і в Россії, і в Австро-угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими і всьакими иншими славянськими, — і не славянськими (напр. з волошськими через Буковину і Бессарабію, коли вже не говорити про Трансільванію), щчо українському громадському чоловікові, власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, щчо ближче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його најріднішчої породи і најподібнішчої долі, — се б то славян. Товариство всеславянське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських. І певно, щчо державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопльаються тільки в вільній спілці всеславянській, до котрої початок мусьать положити спілки всіх поступових товариств по славянських родах, особливо тих товариств і гуртів, котрі працюють просто для волі мужицтва славянського. Маючи завше такі думки, ми і доси в своїх виданьнях говорили про справи славянські, як про свої рідні, — і тепер в дальшій часті „Громади“ вділили їм чимало місцьа, а наперед будемо видавати, порьяд з „Громадою“, окремиї ряд книжок з значком „Славянська Громада.“

Ми зкінчили ті думки, з котрими ми беремось за видавництва наші, а тепер нам треба сказати трохи про порядок їх, найбільше за ддя тих земляків наших, без помочи котрих ми б не могли їх видавати:

Зараз за цим „Переднім Словом“ іде книга „Громади“, котру ми означили № II. Книга та зложена так, як цього потребували ті обставини, при котрих ми почали наше видавництва, і зовсім не так, як би можна було наперед здумати. По першій думці впорядчника „Громади“ треба було видати ряд книжок ддя громад мужицьких і другий—ддя більше вчених льудей на Україні, а також і ддя неукраїнських читачів, котрим не можна давати книги на українській мові, поки не буде словника тієї мови. Те, шчо робилось в остатні два роки в Слав'янщині, примушувало пустити попереду видавництва несподівані, а окрім того новина печаті української в Швейцарії зробила ділом нелегким прилагодити тамошні печатні з кириловськими букнами до потреб тієї печаті. Тим часом дні йшли, — і де шчо з того шчо позбиралось в руки впорядчника „Громади“, потребувало шчоб пускати його в світ раніше другого, шчо було готове і зарані

Так ми видали книжечки ддя громад мужицьких: 1) Розмова про багатство та бідність, 2) Про хліборобство: про те, як наша земля стала не наша 3) Про хліборобство: про те, як де земля поділена і як би слід її держати. Коли придати до цих книг шче одну, готову ддя печаті: 4) Про те, як хлібороби без землі zostались, — то вище круг науки громадського господарства про хліборобів, — за котрим мусить піти такий же круг про ремесло і фабрики. Ці книжечки просимо прийняти за частину „Громади“, тільки писану ддя малописьменних льудей.

Далі, також частину „Громади“, писану ддя панської публіки всеросійської і всеслав'янської, складають брошури „По вопросу о малорусской литературе“, „Турки Внутренние и Внешние“, „Внутреннее рабство и война за освобождение“, „Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины московскаго процесса социалистовъ.“ В брошурах тих розбираються справи українські по звязку з всеросійськими і всеслав'янськими, або справи всеросійські і всеслав'янські з погляду українського громадівця. Ми мусили вжити ддя тих книжок мови не української, по тій причині, про яку сказано вище.

А шчо ці праці наші не зовсім були даремні і ддя українства, ми можемо бачити по тому, шчо більша частина тих книг повела за собою таку, чиншу розмову на Україншу в європеїській печаті, а деякі і переведені цілком на польську і сербську мову. *) Ми просимо земляків наших приймати ті книжечки за початок виданья „Славянської Громади.“ Першу ж книжку просто з цим знаком ми почнемо печатати зараз же, вибравши ддя того перегляд стану українців серед поступових гуртів найближчих їхніх сусід. (Історична Польща і народовства руські“). Під тим значкмм „Славянська Громада“ ми будемо печатати книжки на всякій славянській мові.

Сама збірка „Громада“ мусить складатись з повістей, монографій і часових переглядів (хронік). Перших доставлено нам було мало, далеко менше, ніж було приобичано нашими земляками. За те дописів ддя хронік було прислано далеко більше, ніж ми навіть сподівались і та тоді вже, коли ми почали печатати монографії, і коли вже напечатана була повість „Дихі льуде.“ Дописи ті треба було звести до купи по тим бокам житья нашого краю, про які вони говорили. План того зводу знайдете в самому

* По нашій книжці «По вопросу о малорусской литературе» написана стаття Anatole Leroy-Beaulieu — „La liberté en Russie в Revue des deux Mondes 1876 р. Дві дальші брошури в купі з статтєю в „Молві“ „Чистое дїло требуєть чистых средств“ видав Н. Маркович в Новому Саді, по сербському, в одній книжечці „Русія и Балканско питанье“ 1877. Одна з тих брошур вишла і по польському: „Wewnętrzne niewolnictwo i wojna za oswobodzenie.“ Kragow. 1877. Ми не називаємо газетних статтів польських, німецьких, французьких, швейцарських од соціалістичної „Berliner Freie Presse“ до „Journal des débats“ Говоримо про це в одповідь тим шцирим землякам нашим, од котрих ми получили докори за ці наші „неукраїнські“ писанья, — докори, котрі ми цілком розуміємо, хоч приймати їх не можемо.

На скілько ми могли заевиницясь в наших справах з чужими льудми, славянами і не славянами, ми прийшли до того, шчо українська мова може бути најдєкшою до розумінья всім славянам, а також тим з чужих, хто систематично чини славянську лінгвістичу, — коли б тільки докладній словник української давав потрібну на першій раз, поміч. Тепер же, коли нема тієї помічі, то не диво, шчо не тільки не славяне (а котрих один напр. чита українські книги з білоруським словником Носовича, а други з чеським), а і славяне не раз обертались і до нас, просючи написати їм шчо небудь про Україну — тільки не по українському, — або вказати їм українській словник, або, як вноді пишуть: ліпшиї з українських словників!

початку його. Велика купа тих дописів, немалі́й час, поки вони печатались, примусила нас розділити їх, зоставивши на далі такі з них, в котрих розказується таке, що менше має вартість як новина, (дальше найбільша частина дописів говорить про повіство на Україні), а налягти на те, щоб скоріше випустити в світ перегляди українського життя по газетах, а також хроніку літературних новин в купі з переглядом політичних питань російських і славянських з погляду українського громадіства. Так ми мусили задержати печатання монографій, — і випустити тепер цілу книжку з хронік і упорядкованих дописів і новин.

Хроніки ті і новини тепер у нас виключно говорять про Україну, що в Росії. Про нашу ж Австро-угорську Україну в них зовсім не говориться. Це дуже велика хибка нашої книги. Ми признаємось в ній тим більше, що ми сами не раз говорили, що Австро-угорська Україна наша на теперішні часи, може, чи не саме найважніше місце української праці. В усякім разі там — найприродніше поле для того, щоб зросло наше самостояле і впорядковане письменство, — там поле, на котрому українці можуть виступити отверто на своїй землі, — там місце, на котрому вони можуть зітись найбільше з сусідами: славянами і неславянами і стати справди європейськими людьми. Знати це поле тепер українцям потрібніше, ніж коли небудь. Тільки ж все, що ми могли сами сказати історичного і теорітичного про Галичину, ми розказали це в статтях і брошурах, напечатаних раніше в Петербурзі, Київі, Львові, Відні. Докладно тепер говорити про галицькі діла можуть тільки сами галичане, і ми, як федералісти, не беремо на себе права говорити за них і од них. Доси галицькі прихильники наших думок не могли, чи не считали потрібним дати нам праці свої про їхню країну, окрім однієї монографії, котру ми незабаром напечаталемо. Перегляд же біжучих справ галицьких, думаємо, дасть нове галицьке видання „Громадськїй Друг“, котре, сподіваємось, задовольнить читачів наших, бажаючих звісток з тієї частини нашої рідної країни, ліпше, ніж наша „Громада.“ Дуже мало дішло до нас звісток з руської країни в Угорщині. Та країна так мало відома не тільки в Росії, але і в Галичині, що уривочні звістки про неї ні до чого б було привязати читачам на-

шим. Через те ми зважили потрібним перш усього зробити перегляд письменських і політичних справ в ній за XIX ст. в окремих статтях, так як ми це робили з справами галицькими. Ми це зробимо не забаром, — і тоді вже будемо давати і хвилеві звістки і про цю країну, коли тим часом не почне давати їх львівській „Громадській Друг“, шчо б було најладнішче. Поки ж шчо, загальний суд наш над справами в тій Угорській Русі ми сказали в брошурі „По вопросу о малорусской литературѣ“ і трохи вище в цій книжці.

Так наша перша збірка мусила виїти *двічі неповною*. В усьакім разі тепер ми можемо зробити наші видання слободнішими: ми будемо видавати під двома тітлами „Громада“ і „Славянська Громада“ ряд книг, брошур і листків переважно на українській мові про Україну і Славянство, а також і про все, шчо, по нашій думці, потрібно знати українським громадам, будемо видавати в такій формі і в такі часи, як це буде потрібним, шчо б печатання одного не задержувало виходу в світ другого. Само собою ясно, шчо вартість наших видань стільки ж буде залежати од нас, як і од тієї помічі, якої ми сподіваємось од наших земляків, і шчо тільки праця тих земляків зможе зробити з видання нашого орган справди громадській. Ми наперед не можемо вгадати ні того, чи буде та поміч і праця, ні того, яка вона буде. От вже через те одно ми, як не позволяли собі доси говорити ті думки, котрі сказані вище, инакше, як наші власні думки, а не як думки гурта, чи товариства, — так само не станемо нічого і обіцяти нашим читачам, окрім того, шчо просто названо вище, і окрім тих праць по написанному вище програму, котрі позволять нам давати час од часу наші власні сили.

Коли заїшла вже розмова про „громадській українській орган“, то ми позволимо собі сказати в кінець таку думку: з усього, шчо ми довідались в таких справах, — виходить, шчо такий орган, скільки небудь повний, потребує сталої праці најменше 5 чоловіка і до того таких, котрі б підписували свої праці. Тепер усьаке противенство державним, громадським і господарським порядкам в Росії, навіть печатне, і усьаке українство, навіть најемірнішче, стало на „воєнний стан.“ Війна ж потребує людей, котрі б висту-

пали з отвертим видом і були готові на все. Та громада, котра ранішче ї найбільше виставить таких лїудеї, скорішче завоює собі ї мирниї стан і навіть найменше потратить сили ї на самії вїїні.

М. Драгоманов.

Женева,

30 Апр. 1878.

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:
Georg, Corraterie 10, Genève.

Сочиненія Чернышевскаго:

Судъ надъ Чернышевскимъ и „Что Дѣлать“	5	фр.
Полемическія красоты	4	”
Примѣч. и Дополненія къ Пол. Эконом. Милля	4	”
Очерки изъ полит. эконом. по Миллю	6	”
Лессингъ	4	”
Кавеньякъ (Изданіе Соц. Демокр. библиот.)	2	”
Борьба партій во Франціи (Изд. Соц. Дем. библи.)	2	”
Юльская монархія	2	” 50
Антропологическій принципъ въ философіи	2	”

Письма безъ адреса. Н. Г. Чернышевскаго. (Изд. Впередъ.)
Община и Государство Н. Г. Чернышевскаго. (Изд. Наватъ.)

ОБЩЕЕ ДѢЛО, ежемѣсячный журналъ, съ 1877 9 №№ по 1 фр.

Впередъ. Непереодическое обозрѣніе т. II	6	марк.
” ” т. III	8	марк.
” ” т. IV	3	”
” ” т. V	5	”

Впередъ. Двухнедѣльное обозрѣніе, 1875—76.

Наватъ Органъ русскихъ революціонеровъ 1875—77 по 1 фр.

ОБЩИНА

соціально-революціонное обозрѣніе, съ 1878. 4 №№ по 1 фр.

Сытые и Голодные (Изд. газеты „Работникъ“)	5	фр.
На жизнь и смерть. Романъ.	7	

КОВЗАРЬ Шевченка т. I., II. 5 гульд.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ

Місячник літературній і політичній. Ред. М Павлик.
у Львові ч. I. 1878.

За місяць Цвітень: 1.) Товаришамъ с тюрми. — Мирона ***
2.) Патріотичні пориви. I. — Ів. Франка. 3.) Журко Куликів. — М. Павлика. 4.) Що таке соціалізм. — Д-ра А. Шефле. 5.) Пригода д. Гловайскаго в Галиччині. — К. В. 6.) Изъ Генриха Геіного. I. Поступовіі рекъ в Парижі. 7.) Молитва пона з польського. — М. Родоуца. 8.) Де що про релігійні секти на Україні. — Е. Б—ова. 9.) Хрошика: Zukunft. Socialistische Revue. «Община». Наші просвітні починки. Пво житъе. — Шч. С. Де що про Сербію. — С. К. 10.) Словникъ. 11.) Вібліографія.

ТІ Ж ВИДАНЬНА МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:

C. Helf, Wien.

GRÆVE, BUCHAREST.

КНИГИ, ВИДАНІ ТИМ ЖЕ АВТОРОМ:

В РОССІЇ:

- Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи. Кіевъ 1870 г. Цѣна 1 р. 50.
- Малорусскія народныя преданія и рассказы. Кіевъ 1876 г. Цѣна 2 р. (Изъ III тома Зап. Югозап. отд. Р. Геогра. общ.).
- Про украинскіхъ козаків, татаръ та турків. Кіевъ 1876 г. Ц. 10 к.
- Повісті Іосифа Федьковича з переднімъ словомъ про галицько-руське письменство. Кіевъ 1875. Ц. 1 руб.
- Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и Драгоманова. Томъ I. Пѣсни вѣка дружиннаго и княжескаго. Пѣсни вѣка козацкаго: А) Пѣсни о борьбѣ съ татарами и турками. Кіевъ 1874 г. (Удостоено преміей Академ. Наукъ въ Петербургѣ). Томъ II. вѣш. I. В. Пѣсни о борьбѣ съ поляками. Кіевъ 1875 г.

ЗА ГРАНИЦЕЮ:

Ukraino. Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia. Firenze 1873. Lescher. 1 Fr.

- Украинець. Література російська, великорусська, українська и галицька. Львів 1873—74.
- Галицько-руське письменство. Львів. 1876 Ц. 12 кр. австр.
- По вопросу о Малорусской литературѣ (Панславизмъ, панрусизмъ и панмалорусизмъ). Вѣна С. Helf, 1876 г. Ц. 80 Кр.
- Турки внутренніе и виѣшніе. Женева 1876 г. Georg 1876. Ц. 1 фр.
- Народні школи на Україні середъ життя і письменства в Россіі. (З виданья «Громада»). Женева Georg 1877 г. Ц. 3 фр.
- Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. социалистовъ. Женева Georg 1877. Ц. 25 с.
- Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Женева 1877
- Громада.** Українська збірка. I. «Переднє Слово до Громади». Женева. 1878. 2 фр.
- Громада.** Українська збірка. II. «Звістки про Україну 1876—77.» Женева. 1878. 8 фр.
- За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленія по дѣлу Трепова). Женева. 50 с.

ОКРІМ ТОГО МОЖНА ПОЛУЧИТИ ЧЕРЕЗ

GEORG в ЖЕНЕВІ І С. HELF в ВІДНІ:

- Лихі люди. (Les Malicieux) Повість з виданья «Громада». № 3 Женева 1877 г. 2 фр.
- Про багатство та бідність. Ціна 25 Сант.
- Про те, як наша земля стала не наша. Ціна 40 сант.
- Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід їй держати. Ціна 80 сант.
- Записки южно-русскаго социалиста. выпускъ первый. Вѣна. 1 фр.